

Ermenistan'ın Merkezi Asya Türk Devletleri İle İlişkileri ve Karabağ'ın İşgalinin İlişkilere Tesiri (1991-2019)

Armenia's Relations with Central Asian Turkic States and the Impact of the Karabakh Occupation on These Relations (1991-2019)

Seide GULİYEVA

(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Bakü Devlet Üniversitesi, Tarih Fakültesi,
Bakü, Azerbaycan

Baku State University, Faculty of History,
Department of History, Baku, Azerbaijan.
saidaquliyeva@bsu.edu.az

Geliş Tarihi/Received 15.01.2025
Revizyon Tarihi/Revision 02.02.2025
Kabul Tarihi/Accepted 07.03.2025
Yayın Tarihi/Publication Date 30.06.2025

Atıf:

Kuliyeva, Seide. "Ermenistan'ın Merkezi Asya Türk Devletleri İle İlişkileri ve Karabağ'ın İşgalinin İlişkilere Tesiri (1991-2019)". *Tarih ve Tarihçi*, 4, sy.1 (Haziran 2025): 20-37.

Cite this article:

Kuliyeva, Seide. "Armenia's Relations with Central Asian Turkic States and the Impact of the Karabakh Occupation on These Relations (1991-2019)". *History and Historian*, 4, issue.1 (June 2025): 20-37.

Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-Noncommercial
4.0 International License.

Öz

Bağımsızlıkla aynı zamanda Azerbaycan topraklarını işgal etmesi Ermenistan'ın yeni siyasi ve ekonomik ilişkiler kurma girişimlerini olumsuz etkilemişti. Bu durum Kafkasya'nın yeni dünya düzenine uygun gelişmesini engellemiştir. Ermenistan'ın Sovyetler döneminden kalma ikili ilişkileri koruması uluslararası sistemin değişen koşullarının etkisi ile onun aleyhine bir tablonun oluşmasına neden olmuştur. Azerbaycan ise devletin kalkınması ve topraklarının işgalden kurtarılması için politik, ekonomik, askeri alanlarda gücünü toparlamış, uluslararası ilişkileri kendi lehine geliştirmişti. Ermenistan Azerbaycan'ın yürüttüğü dış politika gereği Merkezi Asya Türk devletleri ile ilişkilerine önem vermiştir. 2020 yılında çıkan savaşta topraklarını Ermenistan'ın işgalinden kurtarmasının ardından Azerbaycan'ın Kafkasya'da egemenliğinin kurulması, Türk devletleri arasında iletişim ağlarının gelişmesine katkıda bulunmuş, siyasi ve ekonomik entegrasyonu teşvik etmiş, Merkezi Asya ve Kafkasya'nın kalkınmasını kolaylaştırmıştır. Bu gelişmeler karşısında Ermenistan'ın Azerbaycan ve diğer Türk devletleriyle ilişkilerinin gelişmesi kaçınılmaz hale geldi. Bu bakımdan, Ermenistan'ın 1991-2019 yıllarında Merkezi Asya Türk devletleri ile ilişkileri önemli ve ilgi çekici bir çalışma konusu olmaya devam etmektedir. Araştırmada Ermenistan'ın Merkezi Asya Türk Devletleri ile ilişkileri ve Karabağ'ın işgalinin ilişkilere tesiri incelenmiştir. Araştırma işgal döneminde Ermenistan'ın Merkezi Asya Türk devletleri ile ilişkilerinin düzeyini ve ilişkilerin durumunu aydınlatmak için önemlidir. Çatışmanın Türk-Müslüman toplumun yaşadığı Merkezi Asya sınırlarından uzakta yaşanmasına rağmen Ermenistan'ın Türk dünyasının bir parçası olan Azerbaycan'a yönelik işgalci politikası Merkezi Asya Türk devletleri ile iletişimini olumsuz etkilemiştir. Yapılan araştırmalar ilişkilerin gelişmesinin önündeki temel engellerin ekonomik, lojistik ve Karabağ sorununun olduğunu kanıtlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ermenistan, Türk devletleri, Merkezi Asya, Azerbaycan, Karabağ sorunu

Abstract

Armenia's occupation of Azerbaijani territories, coinciding with its independence, hindered its efforts to establish new political and economic relations. This situation obstructed the Caucasus' development within the changing global order. Armenia's attempts to maintain Soviet-era bilateral ties in this new context put it at a disadvantage. In contrast, Azerbaijan strengthened its political, economic, and military power, ensuring national development and liberating occupied territories. Armenia focused on relations with Central Asian Turkic states, while Azerbaijan's successful military campaign in 2020 resulted in the liberation of its historical lands. This victory helped strengthen Azerbaijani sovereignty in the Caucasus region and facilitated communication, political, and economic integration among Turkic states, benefiting both Central Asia and the Caucasus. Consequently, the improvement of Armenia's relations with Azerbaijan and other Turkic nations became unavoidable. This research examines Armenia's relations with Central Asian Turkic states from 1991 to 2019 and the impact of the Karabakh occupation. Despite the geographical distance, Armenia's expansionist policies towards Azerbaijan, a key member of the Turkic world, strained its relations with Central Asian states. These policies created tensions and hindered the development of stronger diplomatic and economic ties in the region. Economic challenges, including limited trade and logistics, further hindered cooperation. Additionally, the unresolved Karabakh conflict acted as a major obstacle to the development of these relations.

Keywords: Armenia, Turkish states, Central Asia, Azerbaijan, Karabakh problem

Giriş

Azerbaycan topraklarının işgali ile başlayan ve 30 yıl devam eden süreç Ermenistan'ı politik ekonomik ve güvenlik sorunlarıyla yüz yüze getirmiş, bu durum bölgesel ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiştir. 90'larda çıkan savaş sonrası dönem Azerbaycan ve Ermenistan'ın politik anlayışında değişikliklere neden olmuştur. Öyle ki, 21 Eylül 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan eden Ermenistan, diğer ülkelerle ilişkiler kurmak ve geliştirmek suretiyle oluşturduğu dış politikasında, uluslararası ilişkiler sisteminin yeni dış politika kavramlarından ve jeopolitik gereksinimlerden ziyade kendi ulusal çıkarlarını öncelemiştir. Ermenistan tarafı her ne kadar çok taraflı politika yürüttüğünü beyan etse de, çoğu zaman Rusya ve diğer devletler arasında denge sağlamaya çaba sarf etmiştir. XXI. yüzyılda, Rusya'nın planlarının Ermenistan'ın zararına olduğu açıktır. Nitekim, Rusya tarafından uygulanan bu siyaset sebebiyle Ermenistan bölgede izole edilmiş hale gelmiş, bölgedeki tüm projelerden uzak kalmıştır. Aynı zamanda bu sorunlar yüzünden sınır komşusu olduğu dört devletten ikisi ile sınırları kapanmıştır. Bu durumda bölgede ne barıştan ne de kalkınmadan söz edilmesi mümkün olmamaktadır. Bunun yanı sıra Azerbaycan'a karşı ileri sürülen toprak iddiaları diaspora kuruluşları tarafından desteklenmiştir¹. Ermenistan'ın etnik yapısı (monoetnik devlet olması) kendisinin dış politikasında önemli bir etki bırakmıştır. Bu konuda Ermeni diasporasından aktif olarak yardım gören Ermenistan'ın Güney Kafkasya'da sebep olduğu çatışma ortamı bölge ülkelerinin diğer devletlerle işbirliği kurması ve kalkınmasına yönelik en büyük engellerin başında gelmektedir.

Azerbaycan, 90'lı yıllarda bağımsızlığının akabinde Ermenistan işgali ile karşı karşıya kalmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti işgalin başladığı ilk günden itibaren bu girişimleri engellemek için diplomatik bir çaba sarf etmiştir. İşgali sonlandırmak için uluslararası kuruluşlarda çeşitli faaliyetler göstermiştir. Mayıs 1994'de imzalanan Bişkek Protokolü ile savaş durdurulsa da Azerbaycan'ın topraklarını işgaldan kurtarmak için yaklaşık 30 yıl süren bu uğraşlar herhangi bir sonuç vermemiştir. Geçen zamanda Azerbaycan'da tüm devletlerle dengeli politika yürütmüş, özellikle türk-islam devletleriyle ilişkilerini geliştirmekle beraber onların uluslararası örgütlerde Azerbaycan'ın haklı davasında onun yanında yer almasını sağlamıştı. Bu süreçte Ermenistan, dış politikasında önemli konuma sahip olan ve bağımsızlık öncesinde işbirliği yaptığı post-sovyet ülkeleri, özellikle de Merkezi Asya ülkeleri ile ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır.

Bağımsızlıktan sonra Ermenistan ile Merkezi Asya Türk Cumhuriyetleri'nin arasında kurulmaya çalışılan politik ilişkilerin araştırılması, Azerbaycan'ın Türk devletleri ile ilişkilerinin düzeyi ve geleceyi, Karabağ'ın Ermenistan tarafından işgalinin ilişkilere tesirinin incelenmesi açısından önem arz etmektedir.

Çalışmada 1991-2019 yıllarında Ermenistan'nın Merkezi Asya Türk devletleri ile ilişkileri ve Karabağ'ın işgalinin ilişkilere tesiri incelenmiş, politik ilişkiler ikili ve çok taraflı olmak üzere ayrı ayrı araştırılmış, aynı zamanda ticari ilişkiler ele alınmış, var olan sorunlara dikkat çekilmiştir. Ermenistan'ın Merkezi Asya Türk devletleri ile gelişemeyen ilişkilerin nedenlerinin araştırılması sorunları çözmeye yardımcı olacaktır.

Sovyet döneminde kurulmuş ilişkilerinin sürdürülme çabaları, sonraki yıllarda politik ve ekonomik ilişkilerde yeterli yakınlığın kurulamama nedenleri resmi belgeler ve istatistik verilere dayanarak değerlendirilmiştir. Bu kapsamda özellikle 1991-2019 yıllarında Ermenistan ve Merkezi Asya Türk devletlerinin Dışişleri Bakanlıklarının faaliyetleri ile ilgili belgeler, özellikle Avrasya Ekonomik Birliği'ne ait veriler ekonomik ilişkilerin incelenmesinde önemli olmuştur. Aynı zamanda konu ile ilgili çalışmalar taranmış ve analiz edilmiştir.

1. Ermenistan'ın Merkezi Asya Türk Devletleri ile Siyasal İlişkileri (1991-2019)

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) çöküşü ile son bulan Soğuk Savaş'ın ardından yeni dünya düzeni kurulmaya başlamıştır. Böylece, XX. yüzyılın sonunda, uluslararası sistemdeki yeni eğilimler, yeni devletlerin ortaya çıkışı ve küreselleşme sürecinin başlaması devletler arasındaki ilişkilerde de yeni yaklaşımları doğurmuştur. Eski Sovyet ülkeleri bağımsızlıklarını ilân ettikten sonra bu düzen içinde kendilerine müttefikler bulmaya ve yeni ilişkiler kurmaya başladılar. Fakat, bu süreç uzun zaman gerektirdiği için post-sovyet ülkeleri mevcut politik ve ekonomik ilişkilerin korunması amacıyla,

¹ Sergei Minasyan, «Vneshnyaya politika postsovetskoi Armenii: 20 let odnovenno na neskol'kih stul'yah», *Mirovaya ekonomika i mejdunarodnye otnosheniya* (2013 № 1): 85-97.

Bağımsız Devletler Topluluğu'nu (BDT) kurmuş ve bu platformda yola devam etmişlerdir². Bağımsızlık sonrası hem bölgesel hem de uluslararası örgütlerle birlikte hareket edilerek dış dünyaya entegrasyon sağlanmaya çalışılmıştır.

İkili ilişkilerde ilk önemli aşama devletler arası sözleşmeler ve anlaşmaların imzalanması olmuştur. Bu kapsamda Ermenistan ilk olarak Merkezi Asya Türk devletlerinden Kazakistan, Türkmenistan ve Kırgız Cumhuriyeti ile ilişkiler kurmuştur.

Ermenistan'ın Almatı şehrinde büyükelçiliği, Aktobe ve Almatı şehirlerinde konsoloslugu faaliyet göstermektedir. Kazakistan'daki büyükelçi aynı zamanda Kırgız Cumhuriyetinde, Türkmenistan'daki büyükelçi ise Tacikistan'da görevlendirilmiştir. Görüldüğü üzere Ermenistan Kazakistan ve Türkmenistan ile ilişkilerini büyükelçilik, Kırgız Cumhuriyeti'yle ise başkonsolosluk düzeyinde sürdürmüştür³. Ülkenin, Özbekistan'da herhangi bir büyükelçilik ya da konsoloslugu bulunmamaktadır (Sebeplerine yönelik olarak ileride bu konu üzerinde durulacaktır). Görüldüğü gibi Ermenistan, Merkezi Asya'nın Türk devletlerinin tamamı ile iyi ilişkiler kuramamıştır.

Sovyetler döneminde 1989'da yapılan son nüfus sayımının verileri ve bağımsızlık dönemi verileri karşılaştırılarak demografik göstergeler açısından bakıldığında Merkezi Asya'da yaşayan Ermenilerin⁴ sayısının her ne kadar azalmış olduğu görülse de ülkelerarası ilişkilerde Ermenilerin ve Ermeni diasporasının etkilerinin olduğu görülmektedir.

Siyasal ilişkilerin incelenmesi için ikili ve çok taraflı ilişkilerin detaylı analizi gerekiyor.

1.1. İkili ilişkiler (1991-2019)

Ermenistan ve *Kazakistan* arasında ikili diplomatik ilişkiler 27 Ağustos 1992 tarihinde kurulmuştur. Kazakistan ve Ermenistan arasında siyasi, ekonomik ve diğer alanlarda iş birliğini düzenleyen 26 antlaşma imzalanmıştır⁵. Aynı zamanda her iki devlet BDT, Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü (KGAÖ) ve Avrasya Ekonomik Birliği (AEB) gibi örgütlerde iş birliği içerisinde. 1993-2022 yılları arasında devlet başkanı ve bakanlık seviyesinde Kazakistan'dan Erivan'a 3, Ermenistan'dan Kazakistan'a ise 12 ziyaret gerçekleştirilmiştir⁶.

1989 yılı nüfus sayımında Kazakistan'da 19.119, 2009'da 13.776, 2021'de 15.386 Ermeninin yaşadığı gösterilmiştir⁷. Ülkenin çeşitli şehirlerinde Ermeni ulusal-kültür merkezleri faaliyet göstermektedir⁸. Ayrıca Kazakistan'da 300-400 öğrenciden oluşan ve Ermenice eğitim veren okullar bulunmaktadır. Ermenilerin Kazakistan'daki demografik varlığına karşın

² Post-sovyet ülkelerinden Baltık ülkeleri ve Gürcistan hariç diğer 11 devlet 21 Aralık 1991'de Kazakistanın başkentine BDT'nun kurulması protokolünü imzalamışlardır (Sodrujestvo Nezavisimyh Gosudarstv).

³ "Diplomatic directory. Diplomatic missions in the republic of Armenia 2019", 01 April 2019: 26, 40, 64, 85, 86; "Diplomatic directory. Diplomatic missions of the republic of Armenia 2019", 01 April 2019: 11, 16, 17, 29.

⁴ Ermeniler Türkistan'a Çarlık Rusya'sı döneminde göç etmişlerdir. Birçok Ermeni Çarlık Rusya'sının devlet işlerinde ve ordusunda hizmet etmiş, Türkistan'ın işgalinde etkili olmuştur. Kafkaslardan Türkistan'a göç eden Ermeniler Türk ve Kıpçak dillerini bildiklerinden, yerel halkla kolaylıkla iletişim kurulmasında yardım etmiş; yönetim, çevirmenlik diplomasi ve ticari alanlarda yer almış ve çoğunlukla şehirlere yerleşmişlerdir Böylece Ermeniler bulundukları bölgelerde Rusya İmparatorluğu için politik destek oluşturmuşlardır. Ermeniler Sovyet döneminde de Merkezi Asya devletlerinin nüfuzunda yer almışlar.

⁵ Kazhastansko-armyanskies otnosheniya. Politicheskoe sotrudnichestvo, Posol'stva Respublike Kazahstana v Armenii; Dvustoronnie otnosheniya, Kazahstan, *Sait Ministerstvo Inostrannyh Del Respubliki Armeniya*, 13 Mayıs 2016; Kazahstan-Armeniya: 30 let vzaimovyygodnogo sotrudnichestva i drujby. *Informacionnaya kompaniya ArmlInfo*. 27.08.2022 (Erişim tarihi: 4 Şubat 2025); Soglasheniya mejdu pravitel'stvami gosudarstv – uchastnikov SNG. <https://e-cis.info/cooperation/3747/86876/> (Erişim tarihi: 5 Şubat 2025).

⁶ Dvustoronnie otnosheniya, Kazahstan, *Sait Ministerstvo Inostrannyh Del Respubliki Armeniya*, 13 Mayıs 2016; Sotrudnichestvo Respubliki Kazahstan s Respublikoi Armeniya, *Sait Ministerstvo Inostrannyh Del Respublike Kazahstan*, 28 Aralık 2016; Kazahstan-Armeniya: 30 let vzaimovyygodnogo sotrudnichestva i drujby. *Informacionnaya kompaniya ArmlInfo*. 27.08.2022. (Erişim tarihi: 4 Şubat 2025); Kazahstan i Armeniya: kak razvivaetsya sotrudnichestvo dvuh stran. *Internet-portal SNG*. 16 Ekim 2024. <https://e-cis.info/news/566/121934/> (Erişim tarihi: 25 Şubat 2025).

⁷ Armyanskaya obschina v Kazahstane. *Sait Posol'stva Armenii v Kazahstane*, 13 Mayıs 2016; Tablica 9 s. Raspredelenie naseleniya po nacional'nosti i rodnomu yazyku. *Kazahskaya SSR, Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1989 goda*; Dana Mukanova-Hurshudyan ve Eduard Hurshudyan, "Armyane v Kazahstane: istoriya i sovremennost'", *Central'naya Aziya i Kavkaz*, №3(15), 2001: 216-224; Nacional'nyi sostav naseleniya. *Nacional'nyi sostav, veroispovedanie i vladenie yazykami v Respublike Kazahstan (Astana: 2023)*: 5.

⁸ Kazahstan-Armeniya: ploschadki sotrudnichestva. *Erevan, Tigran Mec*, 2015: 48-49; Kazahstan-Armeniya: 30 let vzaimovyygodnogo sotrudnichestva i drujby. *Informacionnaya kompaniya ArmlInfo*. 27.08.2022 (Erişim tarihi: 4 Şubat 2025).

Ermenistan sınırları içinde Kazaklar yaşamamaktadır.

Ermenistan ve *Kırgız Cumhuriyeti* arasındaki diplomatik ilişkiler Ocak 1993 tarihinde kurulmuştur. İlişkilerin konsolosluk düzeyinde kurulması iki taraf arasındaki ilişkilerin yeterince gelişmediğini göstermektedir. Taraflar arasında 25 mutabakat ve 3 protokol imzalanmış olmasına rağmen söz konusu metinler antlaşma düzeyinde kalmıştır⁹.

1993-2009 yılları arasında Ermenistan devlet başkanı Kırgız Cumhuriyeti'ne 4, 1996-2010 yılları arasında ise Kırgız devlet ve hükümet başkanlarının Ermenistan'a 3 ziyareti gerçekleşmiştir. Ancak her iki taraf, üyesi oldukları BDT, KGAÖ ve AEB gibi kuruluşlar çerçevesinde iş birliği yapmaktadır. Örneğin, 2018 yılında Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan, Kırgız Cumhuriyeti ile BDT, AEB ve KGAÖ kapsamında ilişkilerin geliştirilmesine yönelik olarak devlet ve hükümet başkanları düzeyinde görüşmeler gerçekleştirmiştir. Ayrıca, iki devlet arasındaki ilişkilerde Rusya hala belirleyici bir etkiye sahiptir.

Demografik verilere bakıldığında, 1989 nüfus sayımına göre Kırgızistan'da 3.975 Ermeni yaşamaktayken, 2015-2022 yılları arasında bu sayı yaklaşık 759'a düşmüştür¹⁰. Buna karşılık Ermenistan'da Kırgızlar yaşamamaktadır.

Ermenistan-Özbekistan arasındaki diplomatik ilişkilerin kurulmasına yönelik protokoller 27 Ekim 1995 tarihinde Moskova'da imzalanmış olmasına rağmen, ikili ilişkiler fiilen tesis edilmemiştir¹¹. Bu görüşmenin Moskova'da yapılması ise Rusya'nın Ermenistan'ın dış politikası üzerindeki etkisinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. 1991 yılından itibaren 2019 yılına kadar Ermenistan ve Özbekistan arasında devlet veya hükümet başkanları düzeyinde herhangi bir ziyaret söz konusu olmamış; gerek duyulduğunda, Özbekistan'la Ermenistan'ın Rusya'daki Büyükelçiliği aracılığıyla bağlantılar kurulmuştur. İslam Kerimov'un Devlet Başkanlığı dönemindeki (1991-2016) tüm görüşmeler uluslararası etkinlikler düzeyinde yapılmıştır. Kısaca, Ermenistan ve Özbekistan arasındaki ilişkiler sadece bölgesel ve uluslararası örgütler çerçevesinde mevcuttur, yani iki ülke arasında tam bir ikili ilişkinin varlığından söz etmek mümkün değildir.

Bağımsızlıktan bu yana Özbekistan Cumhuriyeti, ülkenin ulusal çıkarlarına dayalı açık, karşılıklı yarar sağlayan ve yapıcı bir dış politika izlemektedir¹². Bu bağlamda, Özbekistan'ın Ermenistan ile olan ilişkilerinde de ulusal çıkarları ön planda tuttuğu görülmektedir. Nitekim, Ermenistan-Özbekistan ilişkilerinin kurulamamasının esas nedenlerinden biri, Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgal etmesidir. 1991-1992 yıllarında Özbekistan'da kurulan siyasi partiler Azerbaycan'a yardım çağrısında bulunmuşlardır. Özbekistan devlet başkanı Kerimov (1991-2016), bu konjonktürde Ermenistan ile diplomatik ilişkiler kurmaktan kaçınmıştır¹³. Dahası, Kerimov, Özbekistan ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin ancak Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'ın işgaline son vermesi durumunda mümkün olabileceğini belirtmiştir. Ayrıca, sorunun Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü ilkesi temelinde ve barış içerisinde çözülmesi gerektiğini vurgulamış; Azerbaycan'ın uluslararası ve bölgesel kuruluşlardaki adil duruşunu sürekli olarak desteklediğini defalarca dile getirmiştir (Konu ayrıca bölümde incelenmiştir)¹⁴.

2016 yılında Özbekistan'da ve Ermenistan'da iktidarların değişmesi ilişkileri yeni bir aşamaya taşıdı. Özellikle Özbekistan'ın yeni devlet başkanı Şevket Mirziyoyev'in ülke dış politikasında var olan sorunları çözmeye yönelik stratejisi Ermenistan-Özbekistan ilişkilerine de yansımıştır. Bu kapsamda iki ülke arasındaki yakınlaşma sinyallerinin ilk olarak Ermeni yetkililerin basın toplantılarında gündeme geldiği görülmektedir. 2019 yılının Haziran ayında Ermeni Başbakanı Nikol Paşinyan Özbekistan ile olan ilişkilerin geliştirilmesi amacı ile Özbekistan'a bir büyükelçi atanması önerisinde bulunmuştur. Paşinyan'ın bu önerisi kabul edilmiş, büyükelçi atanmış, fakat büyükelçilik Erivan'da kurulmuştur¹⁵. İkili ilişkiler kurulmadığı için büyükelçi Daşkent'e gidememişti.

⁹ "Dvustoronnie otnosheniya. Kirgiziya", *Sait Ministerstva Inostrannyh Del Respubliki Armeniya*, 07 Şubat 2015.

¹⁰ "Nacional'nyi sostav naseleniya", *Sait Nacional'nyi statisticheskii komitet Kyrgyzskoi Respubliki*; Tablica 9 s. Raspredelenie naseleniya po nacional'nosti i rodnomu yazıku. Kirgizskaya SSR, *Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1989 goda*; Total population by nationality. *National Statistical Committee of the Kyrgyz Republic*. <https://stat.gov.kg/kg/opendata/category/312/>, 10 Şubat 2025.

¹¹ "Dvustoronnie otnosheniya. Uzbekistan", *Sait Ministerstva Inostrannyh Del Respubliki Armeniya*, 07 Şubat 2015.

¹² Uzbekistan. Posol'stva. Diplomaticheskie predstavitel'stva Armenii za rubejom, *Sait Ministerstva Inostrannyh Del Respubliki Armeniya*.

¹³ Ruintan, Sevinc. *Azərbaycan türk dövlətləri ilə siyasi əlaqələr sistemində (XX əsrin 90-cı illəri)* (Bakı: Adiloğlu, 2005), 100-112.

¹⁴ Əliyev, 1998, 169-182; Veliev E., "Principial'naya poziciya i ee chetkoe vyrazhenie", *Zerkalo*, 29 Eylül 2010; Ruintan, Sevinc, *Azərbaycan türk dövlətləri ilə siyasi əlaqələr sistemində (XX əsrin 90-cı illəri)*, 112.

¹⁵ Uzbekistan. Posol'stva. Diplomaticheskie predstavitel'stva Armenii za rubejom, *Sait Ministerstva Inostrannyh Del Respubliki Armeniya*.

Özbekistan devlet başkanı Şevket Mirziyoyev ve Ermenistan Başbakanı Nikol Pashinyan 11 Ekim 2019 tarihinde Aşkabat'taki BDT devlet ve hükümet başkanları toplantısında bir araya gelmişlerdir. Söz konusu toplantı iki ülke arasındaki ilk resmi toplantı olması açısından önemlidir. Pashinyan "Regnum Haber Ajansı"na verdiği resmi demeçte Mirziyoyev'in kendisini Özbekistan'a resmi bir ziyarete davet ettiğini söylemiştir. Ermenistan hükümet sözcüsü ise gerçekleştirilen ikili görüşmeler sonrasında, tarafların siyasi, ekonomik, kültürel ve insani alanlarda ilişkilerin geliştirilmesi yönünde kararlı olduğunu belirtmiş; sanayi, bilgi teknolojisi, tarım, bankacılık sistemleri gibi ekonomik alanlarda kurulan işbirliğinin taraflar arasındaki ilişkilere katkı sağlaması açısından önemli bir adım olarak gördüklerini ifade etmiştir¹⁶. İki ülke arasındaki söz konusu gelişmeler Ermenistan hükümeti ve Özbekistan'da bulunan Ermeni işadamları tarafından desteklenirken Özbek kamuoyunda Ermenistan'ın atmış olduğu bu adımlara karşı olumsuz tepkiler verilmiştir. Azerbaycan toprakları işgal edildiği için iki devlet arasındaki ilişkiler fikir alışverişinden ireli getmemiş, her hansı bir anlaşma imzalanmamıştır.

Merkezi Asya Türk devletleriyle karşılaştırıldığında, Özbekistan, Ermenilerin en yoğun olarak yaşadığı ülkelerden biri konumundadır. 1989 yılı nüfus sayımına bakıldığında Özbekistan'da 50 bin Ermeni yaşarken, 2000'de bu sayı yalnızca 8 bin gerileyerek 42 bin kişi, 2021'de 34 bin kişi olarak kaydedilmiştir. Ermeni diasporasının aktif faaliyet gösterdiği ülkede, Ermeniler siyasal, ekonomik, kültürel ve sosyal alanda herhangi bir zorlukla karşılaşmadan yaşamaktadırlar¹⁷. Buna karşın Ermenistan mono-etnik bir devlet olduğundan, ülkede Özbekler yaşamamaktadır.

Ermenistan ile *Türkmenistan* arasında diplomatik ilişkiler 9 Ekim 1992 tarihinde kurulmuştur. 1993-2014 yıllarında Ermenistan devlet başkanı Türkmenistan'a 4, 1996-2012 yılları arasında ise Türkmenistan devlet başkanı Ermenistan'a 3 kez ziyarette bulunmuştur. İki devlet arasında politik, ekonomik ve diğer alanlarda iş birliği kurulmuş, 70'ten fazla antlaşma imzalanmıştır. Türkmenistan aktif olarak Ermenistan ile çeşitli alanlarda iş birliği yapmaktadır¹⁸.

Ermenistan topraklarında bulunan Oğuzlara ait tarihi anıtlar, Sekçuklu ve Safevi dönemine ait yapılar Türkmenistan tarafından restore edilmiş ve bu eserler Türkmen kültürel mirasının bir parçası olarak tanıtılmıştır¹⁹.

Türkmenistan, bölgedeki devletler arasında Özbekistan'dan sonra Ermenilerin yoğunluk kazandığı ikinci ülke durumundadır. Öyle ki, Çarlık Rusya'sı XIX. yüzyılda Merkezi Asya'yı işgal ederken, Hazarötesi bölgesinde askeri üs kurmuş ve Ermeni askerler çoğunlukla bu bölgeye yerleştirilmiştir. Sovyet döneminde Ermeniler Aşkabat ve Krasnovodsk (şimdi Türkmenbaşı) şehirlerinde yaşamışlardır. 1989 yılı nüfus sayımı verilerine göre 31.829²⁰ Ermeni'nin yaşadığı ülkede 2010'da 22 bin, 2022'de 14 bin Ermeni yaşamaktadır. Yine, Ermenistan sınırları içerisinde Türkmenler yaşamamaktadır.

Görüldüğü üzere, Ermenistan'ın ikili ilişkileri Kazakistan ve Türkmenistan'la ilişkileri diğer iki devletle göre daha iyidir. Ancak burada da genel olarak kültür alanında ilişkiler dikkat çekiyor. Bunun sovyetlerden miras kalan ilişkileri koruması ve bu ülkelerde yaşayan Ermenilerin katkısı olduğunu düşünebiliriz. Öte yandan Özbekistan'da Ermeniler yoğun yaşarken ikili ilişkilerin gelişmesine katkıda bulunamamışlardır. Bu durum, Ermenistan ile Özbekistan arasında ikili ilişkilerin kurulamamasının önemli nedenleri olduğunu kanıtlıyor.

1.2. Çok taraflı ilişkiler: Bağımsız Devletler Topluluğu (1991-2019)

Ermenistan, Avrupa Güvenlik ve İş birliği Teşkilatı (AGİT), Avrupa Kafkasya Asya Ulaştırma Koridoru (TRACECA), BDT, Birleşmiş Milletler (BM), Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ), Ortak Güvenlik Anlaşması Örgütü (OGAÖ), Uluslararası Para Fonu (IMF), Uluslararası Polis Teşkilatı (INTERPOL), Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO) gibi kurum ve kuruluşlara üyedir. Ermenistan ve Merkezi Asya Türk devletleri arasında bu örgütler vasıtasıyla çok taraflı ilişkiler mevcuttur.

¹⁶ Pashinyan provyol «istoricheskuyu vstrechu» s prezidentom Uzbekistana, 11 Ekim 2019.

¹⁷ *Uzbekiston umumii uimiz*, 2004: 139-145; *Etnicheskii atlas Uzbekistana 2002*: 32, Tablica 9 s. Raspredelenie naseleniya po nacional'nosti i rodnomu yazıku. Uzbekskaya SSR, *Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1989 goda*; Permanent population by national and / or ethnic group, urban / rural place of residence. *Open Data Portal of the Republic of Uzbekistan*. <https://data.egov.uz/eng/data/6117a05996188a0f14ac917b?page=1>. 10 Şubat 2025.

¹⁸ "Dvustoronnie otnosheniya. Turkmenistan", *Sait Ministerstva Inostrannyh Del Respubliki Armeniya*, 10 Eylül 2015.

¹⁹ "Mavzolei turkmenskikh emirov". 14 Mart 2013.

²⁰ Tablica 9 s. Raspredelenie naseleniya po nacional'nosti i rodnomu yazıku. Turkmenkaya SSR, *Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1989 goda*; National composition of the population and language proficiency. Results of the complete population and housing census of Turkmenistan – 2022. <https://stat.gov.tm/population-census-pdfs/results/en/4.pdf>.

BM, dünya devletlerinin çok taraflı ve çok yönlü ilişkilerinin temelini oluşturan en önemli ve en büyük örgüt olup tüm üye devletler burada eşit hukuki haklara sahiptir. Ermenistan ve Merkezi Asya devletleri BM çatısı altında, dünya barışının ve güvenliğinin korunması, çatışmaların çözülmesi, ekonomik ve sosyal çalışmalar gibi pek çok alanda birlikte hareket ederler ve bu ülkelerle ilgili sorunlara ortak çözüm yolları ararlar. Ancak, Ermenistan'ın zaman zaman başta Dağlık Karabağ sorunu olmak üzere bazı konularda, Merkezi Asya Türk devletlerinden farklı politikalar izlediği görülmektedir.

Ermenistan ile Merkezi Asya devletleri arasındaki ilişkiler esas olarak BDT çerçevesinde kurulmuştur. Bu bağlamda, çalışmada çok taraflı işbirliği BDT düzeyinde incelenmiştir.

Ermenistan, geçmişte SSCB'ye bağlı olarak Merkezi Asya ülkeleriyle oluşturulmuş ilişkilerini BDT sınırlarında sürdürmeyi ve geliştirmeyi hedeflemiştir. BDT'de alınan genel kararlar bu devletlerin ilişkilerinde ekonomik, kültürel, çevresel, insani ve diğer konularda daha etkileyicidir. Aynı zamanda, Ermenistan her zaman BDT devletlerinin Azerbaycan ile ilişkilerine odaklanmıştır. Azerbaycan Hükümeti de, BDT'de Türk devletleriyle işbirliği yaparak, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü geri kazanmaya yönelik politika izlemiştir²¹. Bu yüzden, Ermenistan BDT toplantılarında alınan kararlarda Merkezi Asya devletleri ile ilişkilerini daima sıcak tutmak zorunda olmuştur.

Ermenistan BDT içerisinde Kazakistan, Kırgız Cumhuriyeti ve Özbekistan ile vizesiz, Türkmenistan ile ise diplomatik ve yeşil pasaportla vizesiz olarak seyahat edebilmektedir²².

BDT dahilinde kurulan KGAÖ, üye devletlerin güvenlik konularını ele almaktadır²³. Rusya, Ermenistan, Beyaz Rusya, Kazakistan, Kırgız Cumhuriyeti ve Tacikistan adı geçen örgütün üyeleridir²⁴. Azerbaycan 24 Eylül 1993-2 Nisan 1999 tarihleri arasında örgüte üye olmuştur. Özbekistan 15 Mayıs 1992-2 Nisan 1999 tarihleri arasında Kollektif Güvenlik Anlaşması Örgütü'ne üye olmuştur. 1999 yılında ayrılmış, 16 Ağustos 2006-28 Haziran 2012 tarihlerinde yeniden üye olmuştur²⁵. Askeri-politik iş birliğine önem veren Örgüt'ün kuruluş antlaşmasının en önemli maddesi sayılan 4. madde şöyledir:

*“Üye devletlerden biri herhangi bir devlet veya devlet grubu tarafından saldırıya maruz kalırsa, bu, Antlaşmaya üye olan tüm devletlere karşı saldırı olarak değerlendirilecektir. Herhangi bir katılımcı devlete karşı bir saldırı eylemi yapılması durumunda, diğer tüm katılımcı devletler ona askeri yardım dahil, gerekli yardımı sağlayacak ve aynı zamanda BM Tüzüğü'nün 51'inci maddesine uygun olarak toplu savunma hakkını kullanmak için elindeki araçları destekleyecektir.”*²⁶.

Ermenistan, Dağlık Karabağ sorunu ile alakalı olarak katılmış olduğu tüm toplantılarda, yukarıda belirtilen maddeye atıfta bulunmuş da, Merkezi Asya Devletleri bu konuda Ermenistan'ı desteklememiştir²⁷. Dağlık Karabağ, Azerbaycan'ın resmi ve ulusal sınırları içerisinde yer almakta olup, Ermenistan'ın bu bölgeye yönelik gerçekleştirdiği askeri hareketlerin yasal bir dayanağı bulunmamaktadır. Bu nedenle, 2020 yılında çıkan Karabağ Savaşı sırasında, KGAÖ üyeleri olan Merkezi Asya devletleri Ermenistan'ın yanında yer almamış ve Azerbaycan'ın uluslararası hukuk prensiplerine dayanan haklı davasını desteklemişlerdir.

2. Ermenistan'ın Merkezi Asya Türk Devletleri ile Ekonomik İlişkileri (1991-2019)

Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgali Türk devletleri ile ekonomik ilişkilerini de etkilemiştir. Dış ticaretine Merkezi Asya boyutunda bakıldığında Ermenistan'ın Türk devletleri ile ekonomik ilişkilerinin yeteri kadar gelişmediği görülmektedir. Sosyalist ekonomi sisteminden serbest Pazar ekonomisine geçiş süreci, her devlet için farklılıklar göstermektedir. Bu

²¹ SHakirzade, N. *Sodrujestvo Nezavimimyh Gosudarstv (SNG). Azerbaidjanskaya Respublika vo vneshnepoliticheskikh i vneshneekonomicheskikh processah (1991-2006 gg.)* (Baku: Sada, 2007).

²² Grajdane nijesleduyuschih gosudarstv pri nalichii ukazannyh deistvitel'nyh pasportov, na ostove principa vzaimnosti, osvoboddayutsya ot neobhodimosti polucheniya vizey, *Sait Ministerstva Inostrannyh Del Respubliki Armeniya*.

²³ Kydyralieva, S. K., ve Abdibaitova, B. “Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü'nün Merkezî Asya'daki Etkinsizliği”, *Bilge Strateji*, 10(18) (2018), 94-106.

²⁴ Ermenistan ve Merkezi Asya ülkeleri 1993'ten itibaren örgüte üyeler.

²⁵ Kydyralieva, ve Abdibaitova, “Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü'nün Merkezî Asya'daki Etkinsizliği”, 95, 101-103.

²⁶ “Dogovor o kollektivnoi bezopasnosti”. Organizaciya Dogovora o kollektivnoi bezopasnosti; “Istoriya sozdaniya, osnovy deyatel'nosti, organizacionnaya struktura. Organizaciya Dogovora o kollektivnoi bezopasnosti”.

²⁷ Kəmalə, Ruitən, *Ermanistanın Azerbaycana təcavüzü və dünya siyasəti* (Bakı: Adiloğlu, 2008), 114-115.

farklılıklar, ülkeler arasındaki ilişkileri ve ticaret hacmini istenilen seviyelere taşıma sürecini etkilemiştir. Bu nedenle, ticaret hacmi genellikle beklenen düzeyde gerçekleşmemektedir. Ekonomik ilişkiler incelendiğinde ülkelere göre farklı yaklaşımların olduğu görülmektedir. Bu çerçevede, Ermenistan'ın AEB'ye²⁸ üye olan Kazakistan ve Kırgız Cumhuriyeti ile ilişkilerinin bu örgüte üye olmayan, ancak nispeten daha iyi ilişkilerin gözlemlendiği Türkmenistan'la olan ekonomik ilişkilerinden ayrı şekilde değerlendirilmesi önemlidir. Özbekistan'la ise siyasi alanda ilişkiler bulunmadığı için çalışmada ekonomik alanda ilişkiler araştırılmamıştır.

Ermenistan ve Merkezi Asya devletleri bağımsızlık kazandıktan sonraki süreçte siyasi alanda işbirliği kurmayı deneseler de, ekonomik alanda çeşitli sorunlar varlığını devam ettirmektedir. Bu sorunların en önemli nedenleri kuşkusuz ortak sınırların bulunmayışı ve lojistik-ulaşım alanındaki yetersizliklerdir. Öyle ki, denize doğrudan çıkışı olmayan Ermenistan ve Merkezi Asya ülkeleri, bağımsızlıklarını kazandıktan sonra bir süre daha Sovyetlerden kalma ulaşım ve hava yollarını kullanmışlardır. Fakat 1991-1994 yıllarında Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgali ile Azerbaycan'dan ve Zengezur'dan geçen tren hatları ve otoyollar kapanmıştır. Bundan sonra Gürcistan ve İran, Ermenistan ekonomisi için lojistik açısından iki önemli ülke olmuştur²⁹. Ticaret malları ya Hazar Denizi yoluyla İran'a ve oradan Ermenistan'a ya da Rusya üzerinden Gürcistan'a ve sonra da Ermenistan'a ulaştırılmaktadır. Ancak 2008 Ağustos olaylarından³⁰ sonra Rusya üzerinden Gürcistan ve oradan da Ermenistan'a varması gereken malların ulaşımında ciddi sıkıntılar yaşandığı görülmektedir.

BDT üyeleri arasında ekonomik ilişkiler ilk yıllarda Sovyetlerden kalma yapılanmanın yenilenmesi şeklinde sürdürülmüştür. 1991-2001 yılları arasında BDT'ye üye devletler arasında dış ticarette bir gerileme söz konusu olmuştur³¹. Uzun bir süre boyunca söz konusu sorunun çözümü için birçok görüşme ve fikir alışverişi yapılmış ve nihayetinde bu sorunu ortadan kaldırmak amacıyla AEB kurulmuştur. 2014 yılında kurulan bu örgüt sayesinde, Ermenistan ve Kırgızistan gibi ülkeler, Sovyetler Birliği'nden kalan geleneksel ticaret ortaklıklarını sürdürmeye devam etmişlerdir. Diğer ülkeler ise, genel olarak yeni ticaret ortaklıkları bularak küresel ekonomiye entegrasyon politikalarını izlemektedirler. BDT üyesi olan devletler, aynı zamanda Serbest Ticaret Bölgesi (STB) üyesi oldukları için gümrük vergilerinden muaf durumdadırlar³². Buna rağmen, bu devletler arasında ticaret hacmi yüksek değildir. Örneğin, AEB ülkeleri olan Ermenistan ve Kırgız Cumhuriyeti arasında ticaret hacmi 2018 yılında 1 milyar dolar, Kazakistan'la ise 14,7 milyar dolar olmuştur³³. AEB'nin yıllık raporlarından karşılıklı ticaretle ilgili tüm verilerin analizi bu ilişkilerin verimli olmadığını kanıtlamaktadır³⁴. Verilerden Ermenistan'dan Kazakistan'a 2018 yılında 9.791.592 dolarlık 181 ürün (esasen mineral ve karbonatlı, şekerli sular, üzüm şarapları, alkollü içkiler, büyükbaş hayvanların aşınmış derileri, sentetik kumaşlar, dış giyim, tekstil ürünleri, ayakkabı vb.), Kırgız Cumhuriyeti'ne 970.535 dolarlık 26 ürün (genellikle: alkollü içkiler, akkor ve elektrik deşarj lambaları, demiryolu veya tramvay yük vagonları vb.) gönderildiği görülmektedir (Bkz. Tablo 1, Şekil 1 ve 2). Oysa, Ermenistan'ın 2018 yılı için AEB'de ihracat hacmi 688.473.607 dolar olmuştur. Ermenistan'ın ticaret hacminde Kazakistan'ın payı %1,4; Kırgız Cumhuriyeti'nin %0,1 olarak gerçekleşirken Kazakistan'ın ticaret hacminde Ermenistan'ın payı %0,1; Kırgız Cumhuriyeti'nin ticaret hacminde ise %0 olmuştur. Ermenistan ekonomisinin merkezinde Rusya bulunmaktadır ki, bu durum Ermenistan'ın dış siyasetini de etkilemektedir³⁵.

²⁸ BDT dahilinde kurulan diğer önemli bir kuruluş olan Avrasya Ekonomik Birliği (AEB) ise üyeler arasında ekonomik işbirliğini hedeflemektedir. Ermenistan'ın Merkezi Asya devletleri ile ekonomik ilişkileri bu birlik dahilinde kurulur ancak Birliğin Merkezi Asya devletleri açısından ticari ilişkilerin geliştirilmesi bağlamında önemli bir etkisi bulunmamaktadır.

²⁹ Aslanlı, K. "İran-Ermenistan Ekonomik İlişkileri". İran Araştırmaları Merkezi, *Analiz*, Nisan 2018: 17-18.

³⁰ Gürcistan ordusu ile Güney Osetyalı gruplar arasında 2008 yılı Ağustos'unda başlayan çatışmalara Rusya'nın dahil olması ile Rusya ve Gürcistan arasında 5 günlük savaş başlamıştır.

³¹ Rastorgueva Vera, «Vneshneekonomicheskie svyazi stran SNG kak faktor ih ekonomicheskoi dinamiki», *Jurnal Nauchnye trudy: Institut narodnohozyaistvennogo prognozirovaniya RAN* (issue 2, 2004): 231-244.

³² Ob`emy eksportnyh postavok Respubliki Armeniya v gosudarstva-chleny EAES za 2018 god, 31 Temmuz 2019: 1-39.

³³ Ob itogah vzaimnoi trgovli tovarami Evraziiskogo ekonomicheskogo soyuza 2018 god, 20 Ağustos 2019: 2.

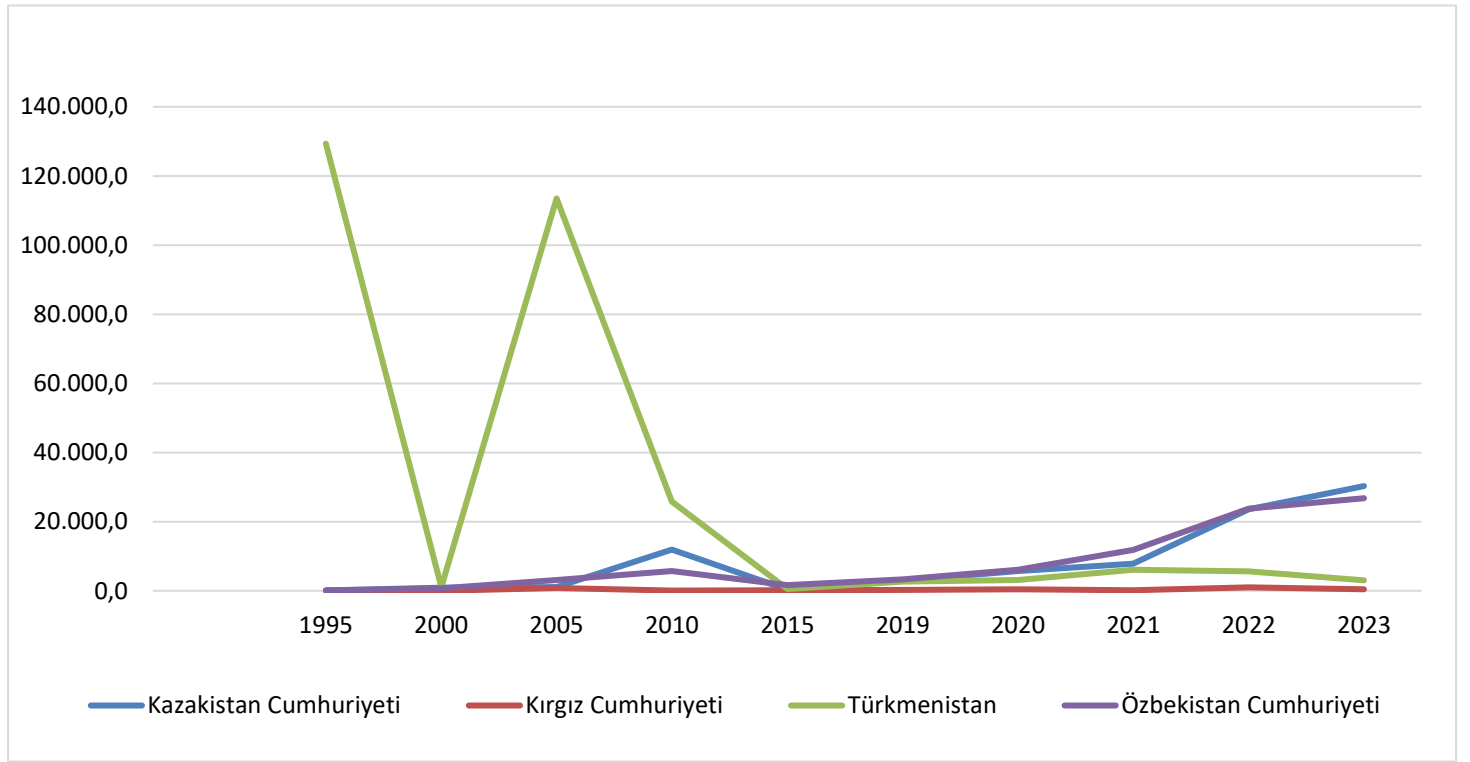
³⁴ Vzaimnaya trgovlya tovarami, *Statistika Evraziiskogo ekonomicheskogo soyuza, 2018 god: Statisticheskii sbornik*; Evraziiskaya ekonomicheskaya komissiya (Moskva, Izdatel'stvo OOO «Sam Poligrafist», 2019), 258 s., il, 19 Eylül 2019.

³⁵ Ob`emy eksportnyh postavok Respubliki Armeniya v gosudarstva-chleny EAES za 2018 god, 31 Temmuz 2019: 1-39.

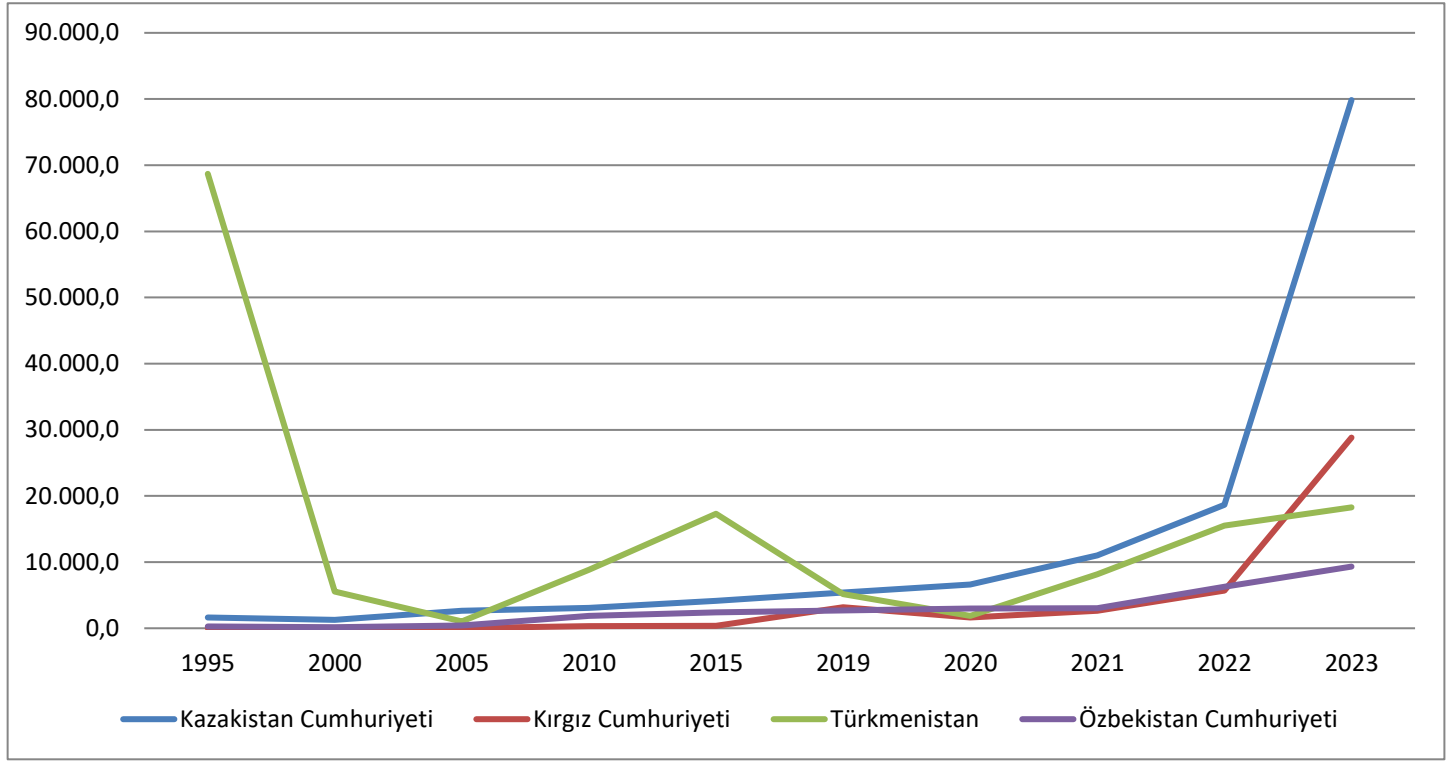
Tablo 1. Ermenistan'ın Merkezi Asya Türk Devletleriyle ticaret cirosu (milyon dolar)

Devletler	2002		2014		2019 (Ocak-Eylül)	
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
Kazakistan Cumhuriyeti	0,8	1,7	6,9	5,4	3,5	1,9
Kırgız Cumhuriyeti	0,1	0,0	0,3	0,06	2,0	0,1
Özbekistan Cumhuriyeti	0,3	1,2	2,5	1,0	1,6	1,7
Türkmenistan	2,8	25,0	4,8	1,1	3,1	2,0

Kaynaklar: Export-import transactions of Armenia with the Commonwealth countries in January-September 2019 (Million US dollars); Dvustoronnie otnosheniya. Kirgiziya; Dvustoronnie otnosheniya. Turkmenistan; Dvustoronnie otnosheniya. Uzbekistan; Sodrujestvo Nezavisimyh Gosudarstv v 2002 godu: Statisticheskii ejegodnik. Moskva, Statkomitet SNG, 2003, 90-93.

Şekil 1. Ermenistan'ın Merkezi Asya Türk Devletleriyle Ticaret Cirosu (Milyon dolar, İthalat)

Statisticheskie pokazateli, Baza dannyh Statkomiteta SNG, <https://new.cisstat.org/web/guest/cis-stat-home?iFramelId=43647>, Erişim tarihi: 22 Şubat 2025

Şekil 2. Ermenistan'ın Merkezi Asya Türk Devletleriyle Ticaret Cirosu (Milyon dolar, ihracat)

Statisticheskies pokazateli, Baza dannyh Statkomiteta SNG, <https://new.cisstat.org/web/guest/cis-stat-home?iFramelId=43647>, Erişim tarihi: 22 Şubat 2025

Kazakistan ve Kırgız Cumhuriyeti'nin ticaret hacimleri göz önüne alındığında ise, 2018 yılı için Kazakistan'ın ihracat hacmi 6.046.775.177 (Ermenistan'la 4.926.698 dolar – %0,008), Kırgız Cumhuriyeti'nin ihracat hacmi 640.649.924 (Ermenistan'la 130.703 dolar - %0,02) olmuştur. Kazakistan, Ermenistan'dan 9.000.175 dolarlık, Kırgız Cumhuriyeti 651.539 dolarlık mal ithal etmiştir³⁶. Söz konusu verilere göre; Kazakistan ve Kırgız Cumhuriyeti açısından Ermenistan ile gerçekleştirilen ekonomik ilişkiler büyük bir önem taşımamakta ve ülke dış ticaretlerinde kayda değer bir oranı kapsamamaktadır.

Ermenistan Kazakistan'dan çoğunlukla hammaddeler, hazır gıda ürünleri, metaller ve bunlardan elde edilen ürünler satın almaktadır. Ancak son yıllarda ulaşım maliyetleri nedeniyle Ermenistan Kazakistan'dan ithal ettiği bazı ürünleri (metal ürünler, tahıl ürünler vb.) Rusya'dan almaya başlamıştır. Bu yüzden düşük olan ihracat oranı 2019 yılında daha da azalmıştır. Bundan başka Ermenistan'ın Kazakistan açısından bir cazibe merkezi olmamasının bir başka sebebi de Ermeni nüfusunun alım gücünün zayıf olmasıdır. Buna karşın Kazakistan'da iş kuran Ermenistan vatandaşları olan Ermeniler ve Kazakistan vatandaşları olan Ermeniler genel olarak inşaat, hizmetler ve ticaret alanlarına ilgi göstermektedirler³⁷.

Kırgız Cumhuriyeti'nin Ermenistan'a diğer Türk devletlerinden daha uzak mesafede bulunması iki taraf arasındaki ilişkilerin olumsuz etkilenmesine neden olmuştur. Günümüzde hava yolları ile taşınan emtialar bir hayli maliyetli olduğundan genellikle bu tür taşımacılık tercih edilmemektedir. Bu nedenle, diğer Türk devletleriyle karşılaştırıldığında Ermenistan'ın Kırgız Cumhuriyeti ile ilişkileri zayıftır. Kırgızistan'da zaman zaman ortaya çıkan iç karışıklıklar, 2009 küresel ekonomik krizi, enerji kaynaklarının zayıf olması gibi etmenler de devletin ekonomik yapılanmasını olumsuz etkilemiştir. Tablo 1, Şekil 1 ve 2 incelendiğinde iki devlet arasında ticaret hacminin diğer devletlerle karşılaştırıldığında çok düşük olduğu, fakat son yıllarda nispeten bir artışın yaşandığı görülmektedir. Kırgız Cumhuriyeti'nin Ermenistan'daki Olağanüstü

³⁶ Ob`emy importnyh postavok Kyrgyzskoi Respubliki iz gosudarstv-chlenov EAES za 2018 god, 31 Temmuz, 2019: 1-58; Ob`emy importnyh postavok Respubliki Kazahstan iz gosudarstv-chlenov EAES za 2018 god, 31 Temmuz 2019: 1-77.

³⁷ Tavadyan, A., ve Adilbaev, J. "Perspektivy razvitiya ekonomicheskikh svyazei Armenii i Kazahstana", *Informacionno-analiticheskii jurnal 21-i VEK*, Erevan: 2017, №2 (43): 81—91.

ve Tam Yetkili Büyükelçisi Bolot Otunbayev durumu şöyle açıklamıştır:

“Geleneksel mallarla birlikte, teknolojik bir patlama yaşayan Doğu Asya ülkelerine yakın olan Kırgızistan, Bağımsız Devletler Birliği pazarlarına yüksek kaliteli elektronik ürünler, klimalar da dahil olmak üzere ev aletleri tedarik edebilmektedir.”³⁸

Kırgız Cumhuriyeti’nin bu fırsatlardan yararlanması Ermenistan’ın ithalatının artmasını sağlamıştır. Şunu da belirtmek gerekir ki, AEB üyesi ülkeler arasında genel olarak ekonomik ilişkiler istenilen seviyede gelişmemiştir. Bu durum, Rusya ve diğer ilgili ülkeler için önemli bir sorun teşkil etmemekle birlikte, son yıllarda Ermenistan ile ekonomik ilişkileri belirli bir düzeyde gelişen Kırgız Cumhuriyeti açısından farklı bir durum söz konusudur³⁹.

İstatistik veriler 2002 ve 2014 yıllarında Türkmenistan’la ilişkilerin daha iyi olduğunu ifade ediyor. Bunun nedeni Türkmenistan’dan gelen malların İran’a, oradan Ermenistan’a ulaşabilme imkânıdır. Verilerden görüldüğü gibi, Ermenistan’ın Türkmenistan ile ticaret hacmi 1990’larda daha yüksek iken, 2000’lerde azalmıştır. Türkmenistan’ın doğal gaz ihraç ettiği ülkelere biri Ermenistan’dır. Öyle ki, İran-Ermenistan doğal gaz hattı kullanıma açılana kadar iki ülke arasında doğa lı gaz temel ihraç ürünü olmuştur⁴⁰. Başlıca ithal ürünleri ise hammadde, plastik, kauçuk, triko vb.; ihraç edilen ürünler ekipman, cihaz, değerli ve yarı değerli taşlar, gıda ürünleri vb.’dir.

Ekonomik ilişkiler ve istatistik veriler göz önünde bulundurularak değerlendirildiğinde Merkezi Asya Türk devletlerinin Ermenistan ile olan ekonomik ilişkilerinin yeteri kadar gelişmemiş olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Belirtmek gerekir ki, resmi ekonomik veriler Azerbaycan ve Türkiye dahil Türk devletlerinin kendi aralarında daha sık ve gelişmiş ekonomik ilişkilere sahip olduğunu göstermektedir⁴¹. Buna göre, Azerbaycan’ın Hazar denizi kıyısından Merkezi Asya ile lojistik imkânlarının olması Türkiye’nin de söz konusu devletlerle ekonomik ilişkilerini olumlu şekilde etkilemektedir.

3. Ermenistan’ın Azerbaycan topraklarını işgalinin Merkezi Asya Türk Devletleri ile ilişkilerine etkisi

Ermenistan’ın Azerbaycan topraklarını işgalinin Merkezi Asya devletleri ile ticari ilişkilerde yarattığı lojistik sorunun ilişkilere etkileri çalışmanın önceki bölümünde incelemiştir. Bilindiği gibi, bağımsızlıklarının ilk yıllarından başlayarak post sovyet ülkeleri arasında çeşitli sorunlar ortaya çıkmış ve söz konusu ülkeler bu sorunları kendi aralarında çözmeye çalışmışlardır. Fakat devletlerin ilişkilerini etkileyen en önemli sorun Ermenistan’ın Azerbaycan’a saldırısı olmuştur.

XX. yüzyılın sonunda Türkiye’nin Kafkaslar ve Merkezi Asya bölgesiyle bağlar kurması, Rusya’nın planlarını bozmuştur. Çarlık Rusya’sı, XIX. yüzyılda Kafkasya’yı işgal ederken hem Türk dünyasını parçalamak hem de Osmanlı ile Azerbaycan arasına bir bariyer oluşturmak amacıyla Ermenileri bu bölgeye göç ettirmiştir ve 1918 yılında bölgede ilk Ermeni devleti kurulmuştur. Ermenilerin Kafkasya’ya göçleri ile burada etnik çatışmalar, soykırımları ve etnik temizlemeler başlamıştır. XX. yüzyılın sonlarına doğru Rusya eski politikasına sadık kalarak Kafkaslarda etnik çatışmalar yaratmış ve bölgenin kendi egemenliğinde bulunmasını sağlamağa çalışmıştır. Bu süreçte, 1987’den itibaren Moskova’nın savunduğu Ermenistan’ın Azerbaycan’dan toprak talepleri ortaya çıkmış ve bu talepler kısa bir süre içinde iki taraf arasında savaşa dönüşmüştür. Fakat bu durum SSCB’nin dağılmasının ardından Ermenistan’ın dış ilişkilerini olumsuz etkilemiştir. Ermenistan, bağımsızlıkla birlikte – Azerbaycan’a karşı toprak iddialarında bulunmakla kalmamış⁴², Azerbaycan topraklarının %20’sini işgal etmiştir. Dağlık Karabağ sorunu, yalnızca Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin belirlenmesinde değil, aynı zamanda Azerbaycan ile tarihi, etnik ve kültürel bağları bulunan diğer Türk devletleri ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin şekillenmesinde de etkin bir rol oynamıştır.

Ermenistan’ın Azerbaycan’a karşı yürüttüğü politika, kısa sürede diğer Türk devletleri ile ilişkilerini de olumsuz

³⁸ “Bolot Otunbaev: Sotrudnichestvo mejdu Kyrgyzstanom i Armeniei budet aktivno razvivat’sya na blago nashih narodov”, 1 Kasım 2018.

³⁹ YAnuchenya M.A., Evraziyskaya integraciya segodnya: rezul’taty vstupleniya Kirgizii v EAES, *Vestnik Omskogo universiteta. Seriya «Istoricheskie nauki»*, 2016, № 2 (10): 169.

⁴⁰ Aslanlı, K. “İran-Ermenistan Ekonomik İlişkileri”, 15-16.

⁴¹ Balkan, B., Akseli, M. “Türkiye Ve Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Dış Ticaretin Gelişimi, Sorunları Ve Çözüm Önerileri”, *21. Yüzyılda Türk Dünyası Uluslararası Sempozyumu*, 02-05 Aralık 2010, Lefke - K.K.T.C., Bildiriler Kitabı, Ankara, Mart 2011, 21.

⁴² Kəmalə, Ruintən, *Ermenistanın Azərbaycana təcavüzü və dünya siyasəti*, 32-42.

etkilemiştir. Türkiye ve Özbekistan ile Ermenistan arasında herhangi bir diplomatik ilişki kurulmamış⁴³, diğer Türk devletleri ise uluslararası ve bölgesel platformlarda her zaman Azerbaycan'ın pozisyonunu savunmuşlardır. Bağımsızlığını kazanan Azerbaycan bu süreçte Türk devletleriyle işbirliğine önem vermiştir⁴⁴. Bu ilişkilerin gelişiminde Türk devletlerinin birlikte kurdukları örgütler ve Türkiye Cumhuriyeti'nin etkisi önemli bir rol oynamıştır.

Geçen zamanda Merkezi Asya ülkeleri, özellikle Aral Denizi'nin kurumasından kaynaklanan çevre sorunlarını ele alan, Nükleer Silahsız Bölgesi'nin oluşturulması, Afganistan Sorunu'nun çözümü ve diğer konuların uluslararası ve bölgesel örgütlerde tartışılmasına önem vermişler. Azerbaycan yönetimi bu konularda benzer görüşlere sahip olduğunu belirtmiş, bölgesel sorunların ortadan kaldırılmasında aynı konuma sahip olmuştur. Aynı zamanda, Azerbaycan yönetiminin sorunların çözümüne barışçıl ve uluslararası hukuk prensipleriyle yaklaşımı, Merkezi Asya devletlerinin desteğini sağlamıştır. Belirtmek gerekir ki, uluslararası prensiplerin ele alındığı prosedürlerde tarihi bağlılık, dil ve din birliği ikinci dereceli konumdur. Ancak Ermenistan yönetimi bir sıra konularda aynı pozisyonu paylaşıırken genel olarak benzer yaklaşım sergilememiştir. Böylece, ilişkiler olumsuz etkilenmişti. Bu durum ilişkilerde kendi çıkarlarını göz önüne tuttuğunu kanıtıyor.

Merkezi Asya Türk devletlerinin Dağlık Karabağ sorunu karşısındaki tutumlarının Ermenistan ile olan ilişkileri üzerindeki etkilerine bakıldığında, ilişkilerin genel itibarı ile Dağlık Karabağ sorunundan ayrı ele alındığı görülmektedir. Bu anlamda Özbekistan dışında diğer Türk devletleri Ermenistan ile olan ilişkilerini devam ettirmektedirler⁴⁵. Bu nedenle, uzun süre Türk devletleri arasında bazı ortak kararlarda fikir birliği olmamıştır.

Bu yüzden "Dağlık Karabağ sorununun Ermenistan ve Merkezi Asya Türk devletleri ile olan ilişkileri ne derecede etkilediği" üzerinde önemle durulması gereken bir konudur.

Kazakistan, 1991-1992'de Dağlık Karabağ sorununun çözülmesi için arabuluculuk yapan devletlerden ilkidir. Kazakistan aracılığı ile yapılan tartışmalar sonrasında, askeri operasyonların durdurulması için bir anlaşmaya varılmış ancak bu anlaşma uygulanamamıştır⁴⁶. Rusya'nın savaşta taraf tutması ve Kazakistan'ın iki taraf arasında barışın gerçekleştirilmesi için göstermiş olduğu çabayı önlemesi Kazakistan'ın arabuluculuktan çekilmesine neden olmuştur. Bu gelişmelerden sonra Kazakistan, tüm uluslararası ve bölgesel örgütlerde, ikili ilişkilerde barışçıl tutum sergilemiş; Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü savunduğunu beyan etmiştir. Kazakistan'ın 2010'da AGİT Genel başkanlığı görevine adaylığı tartışılırken, Ermenistan Dışişleri Bakanlığı 3 Eylül 2005'te yaptığı açıklamada, Kazakistan'ın Dağlık Karabağ çatışmasında tarafsız bir pozisyon almadığını belirten açıklama yapmıştır. Ağustos'ta Rusya'nın Kazan şehrinde düzenlenen BDT zirvesinde, tüm ülkeler Kazakistan'ın adaylığını desteklemiştir. Yani Ermenistan önceki açıklamasına aykırı oy vermiştir. Bununla birlikte, olayların seyri endişenin asılsız olduğunu göstermiştir. Bu dönemde AGİT'in pozisyonunda ciddi bir değişiklik söz konusu olmamıştır. AGİT, 1994'te sorunun Minsk grubu tarafından çözülmesini önermiş, buna rağmen sorun AGİT tarafından çözülmemiştir.

Kazakistan diğer Türk devletleri ile karşılaştırıldığında Ermenistan ile daha sıkı ilişkilere sahiptir. Bu ilişkilerden yararlanarak Ermenistan'a baskı uygulanabilirdi. Nitekim, 2014'te Ermenistan'ın, AEB'ye üye olabilmesi için yapılan görüşmelerde Kazakistan delegesi bunun için Ermenistan'ın BM tarafından tanınan sınırlara çekilmesi koşulunu öne sürmüştür⁴⁷.

Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgali ve Dağlık Karabağ sorunu Ermenistan-Kırgızistan ilişkilerini önemli ölçüde etkilememiştir. Buna karşın Bişkek yönetimi Dağlık Karabağ sorununda Azerbaycan'ın lehine bir tutum sergilemektedir.

⁴³ Türkiye ve Ermenistan arasında diplomatik ilişkiler kurulması protokolleri 2009'da imzalanmış olsa da, her iki ülke protokolleri onaylamamış ve belge yürürlüğe girmemiştir (Türkiye-Ermenistan Siyasi İlişkileri, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Dışişleri Bakanlığının sitesi*, (Erişim tarihi: 09 Nisan 2015); Aslanlı, Araz. "Kafkasya'nın ve Türk Dünyasının Geleceği Açısından Türkiye-Ermenistan İlişkileri", *21. Yüzyılda Türk Dünyası Uluslararası Sempozyumu*, 02-05 Aralık 2010, Lefke-K.K.T.C., Bildiriler Kitabı, Ankara, Mart 2011: 517-526).

⁴⁴ Əliyev 1997, Əliyev 1998: 337, Əliyev 2004: 314-315, 353-357, Əliyev 2009: 40; Heydər Əliyev və Şərq, 2005, 76.

⁴⁵ Gaik, Demoyan, «Karabahskii konflikt i vzaimootnosheniya tyurkoyazychnyh gosudarstv», *Central'naya Aziya i Kavkaz*, №4 (10), 2010: 196-204.

⁴⁶ Gaik, Demoyan, «Karabahskii konflikt i vzaimootnosheniya tyurkoyazychnyh gosudarstv»; "Kazhastansko-armyanskie otnosheniya. Politicheskoe sotrudnichestvo": 196-204; Öztöpal, Mustafa, "Azerbaycan İle İlişkileri Bağlamında Türkistan Devletlerinin Dağlık Karabağ Konusundaki Tutum Ve Tepkileri". Giresun Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi, 7(1), 2021: 219, <https://doi.org/10.46849/guiibd.866721>

⁴⁷ Öztöpal, "Azerbaycan İle İlişkileri Bağlamında Türkistan Devletlerinin Dağlık Karabağ Konusundaki Tutum Ve Tepkileri", 219.

Kırgız Cumhuriyeti çatışmanın ilk günlerinden itibaren anlaşmazlığın barışçıl yollarla çözülmesi için çaba sarf etmiş ve bölgesel örgütlerin de girişimi ile Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki ateşkes anlaşması 14 Mayıs 1994'te Kırgız Cumhuriyetinin başkenti Bişkek'te imzalanmıştır⁴⁸. Kırgız Cumhuriyeti bu yüzden defalarca sınırların değişmesine ve toprakların işgaline karşı olduğunu, sorunun barışçıl yollardan çözülmesine taraftar olduğunu dile getirmiştir.

Özbekistan-Ermenistan ilişkilerinin belirlenmesinde Azerbaycan topraklarının Ermenistan tarafından işgal edilmesi temel etkidir. Buna göre, önceki bölümde bahsedildiği gibi İslam Kerimov bağımsızlığın ilk günlerinden itibaren Dağlık Karabağ Savaşı'nın Azerbaycan toprak bütünlüğü çerçevesinde çözümlenmedikçe Ermenistan ile ilişkiler kurulmayacağını beyan etmiştir. Söz konusu tutumun en önemli nedenlerinin başında kuşkusuz Özbekistan'ın Azerbaycan ile olan tarihi bağları gelmektedir. XX. yüzyılın başlarında Taşnakların Kafkasya ve Türkistan'da yaptıkları soykırım, her iki halkın ortak tarihinde önemli izler bırakmış ve iki taraf arasındaki bağların güçlenmesini sağlamıştır. Merkezi Asya'nın işgali sırasında Bolşeviklerin Ermenilerle birlikte yaptığı soykırımı unutmayan Özbekler için Dağlık Karabağ sorunu ve savaş izleri tanınan konulardır⁴⁹. Bu yüzden Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'ı işgalini kabul etmeyen Özbekler, Azerbaycan'ın haklı davasında onun yanında yer almışlardır⁵⁰.

Aynı zamanda, Özbek hükümeti, Ermenistan ile dış politikasında araya koymuş olduğu bu mesafenin Dağlık Karabağ sorununun çözümünde herhangi bir etkisinin olmadığını bildirmektedir.

Ermenistan, bir taraftan Özbekistan ile ilişkilerini geliştirmeye çalışmakla diğer taraftan Azerbaycan-Özbekistan ilişkilerini bozmak için çaba sarf etmektedir. Buna karşın iki ülke arasında kriz yaratma isteğinin başarı göstermediği açıktır.⁵¹ Öyle ki, Özbekistan ve Azerbaycan arasında stratejik iş birliği kurulmuştur. Özbekistan ve Azerbaycan, Merkezi Asya ve Kafkasya bölgesinin güvenlik, bölgesel ve uluslararası konularında da aynı tarafta bulunmaktadır.

Türkmenistan, Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ sorunu konusunda değişken konuma sahip ülkelerden biridir. Bu durumun sebeplerinden biri ülkenin uluslararası alanda tarafsızlık statüsüne sahip olmasıdır. Buna rağmen Türkmenistan, İslam İşbirliği Örgütü (İİÖ) konferanslarında Azerbaycan ile ilgili kararların lehinde oy vermesine rağmen, çeşitli zamanlarda Azerbaycan'ın çıkarlarına aykırı, Ermenistan tarafı bir politika sergilemiştir. Son yıllarda, hidrokarbon kaynaklarının Azerbaycan üzerinden Avrupa'ya taşınması için Hazar havzasının ekonomik ve politik çıkarları Türkmenistan'ın konumunda bazı değişiklikler yapmasına sebep olmuştur.

Merkezi Asya Türk devletlerinin birçok örgütte aynı pozisyonda bulunmalarına rağmen, Ermenistan'ın Türk ve İslam devletleriyle ilişkileri, bu devletlerin Dağlık Karabağ sorunu üzerindeki politikalarını etkilemektedir. Azerbaycan, 1991 yılında İslam İşbirliği Örgütü'ne (İİÖ) üye olduğunda, örgüt bünyesinde Ermenistan'ın işgal politikası tartışılmıştır. İİÖ, Ermenistan'ı işgalci olarak tanıyan tek uluslararası kuruluştur. İİÖ kararları ve Azerbaycan'ın İİÖ'deki diplomatik çabaları üye ülkeleri Ermenistan'ı etkileyecek her türlü aracı anlaşmazlığın adil bir şekilde çözümü için harekete geçirmeye çağırmaktadır. İİÖ konferansında yer alan ve tüm resmi belgelere yansıtılan Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgali konusunda alınan kararlarda tüm Türk devletleri Azerbaycan'ın yanında yer almıştır. Buna rağmen Merkezi Asya Türk devletleri (Kazakistan, Özbekistan, Kırgız Cumhuriyeti) 6-7 Temmuz 1993 tarihli İİÖ toplantısında Ermenistan'a ekonomik ve siyasi yasaklar getirmeyi kabul etmemişlerdir⁵². Lâkin sonraki yıllarda İİÖ kararlarında Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ sorunu ile ilgili kararlarda Ermenistan'a karşı ekonomik baskılar yapılması önerilmiştir. Ermenistan'ın tüm girişimlerine ve bu ülkeler ile ilişkilerini iyi tutarak onları Dağlık Karabağ sorununda kendi yanında durmasını sağlama çabalarına rağmen İİÖ üyeleri

⁴⁸ Kəmalə, Ruıntən, *Ermanistanın Azərbaycanca təcavüzü və dünya siyasəti*, 80-82; Öztöpal, "Azerbaycan ile ilişkileri Bağlamında Türkistan Devletlerinin Dağlık Karabağ Konusundaki Tutum Ve Tepkileri", 223.

⁴⁹ Salamov (Barlas), SH. *Dashnaki ot Fergany do Karabaha*. Baku: Savad, 2019.

⁵⁰ Ruıntən, Sevinc, *Azərbaycan türk dövlətləri ilə siyasi əlaqələr sistemində (XX əsrin 90-cı illəri)*, 112; Veliev E., Zerkalo, 29 Eylül 2010.

⁵¹ Nitekim 1 Şubat 2013 tarihinde Ermeni hackerler, Bakü'deki Özbekistan Büyükelçiliğinin sitesine bir siber saldırı düzenlemişler ve siteye Özbekistan'ın Dağlık Karabağ'ı devlet olarak tanıdıklarını yazmışlardır ("Armyanskie hakery «zastavili» Uzbekistan priznat' Karabah", 1 Şubat 2013).

⁵² Ruıntən, Sevinc, *Azərbaycan türk dövlətləri ilə siyasi əlaqələr sistemində (XX əsrin 90-cı illəri)*, 153; Səidə Quliyeva, "İslam Konfransı Təşkilatının Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçılıq siyasətinə mövqeyinin formalaşmasında H.Ə.Əliyevin rolu (1991-2003)". *Diplomatiya aləmi jurnalı*, №27, 2010: 31-39.

BM’de karar alınırken Azerbaycan’ı savunmaktan geri durmamışlardır⁵³.

1992-2009 yılları arasında Türk devlet başkanlarının zirvelerinde Karabağ’ın işgali konusu tartışıldı ancak hiçbir önemli karar alınmadı. Aynı zamanda işgalin sonlandırılması, sorunun barışçıl bir şekilde çözülmesi ve Azerbaycan’ın çıkarları doğrultusunda görüş bildirilmesi yönünde bir tutum sergilenmişti. 2009 yılında Nahçıvan Anlaşması’nın imzalanmasıyla Türk Devletleri Birliği’nin temelleri atılmış ve o tarihten itibaren Türk devletleri Azerbaycan’ın tutumunu açıkça savunmaya başlamışlardır.

Genellikle, Karabağ’ın Ermenistan tarafından işgali, Kafkasya ve Merkezi Asya devletlerinin, özellikle de Ermenistan’ın Türk devletleriyle olan ilişkilerini olumsuz etkiledi ve 30 yıl geri attı. Kazakistan, geçen zamanda Ermenistan ile gerçekleştirdiği ekonomik ilişkiler vasıtasıyla Dağlık Karabağ sorununun çözümü için Ermenistan üzerinde baskı kurabilirdi. Özbekistan ile herhangi bir ekonomik ilişkisi bulunmayan Ermenistan’ın Kırgız Cumhuriyeti ve Türkmenistan ile olan ilişkileri de sorunun çözümünde etkileyici olmamıştır. Araştırmalar, ikili ve çok taraflı ilişkilerin bu faktörden etkilendiğini göstermektedir. Ermenistan söz konusu devletleri kendi safına çekememiş, Dağlık Karabağ sorunu konusunda tarafsız kalmalarını sağlayamamıştır.

4. Vatan savaşı (2020) sonra Ermenistan ve Merkezi Asya Türk Devletleri ilişkileri

2020 yılında Ermenistan’ın saldırısına karşılık veren Azerbaycan, 44 gün içinde topraklarını işgalden kurtardı. Azerbaycan’ın toprak bütünlüğünün yeniden sağlanması onun Kafkasya’daki konumunu ve bölgesel aktör olarak konumunu güçlendirdi.

Bu süre boyunca Türk Konseyi sürekli olarak açıklamalarda bulundu⁵⁴. Türk dünyasının Azerbaycan’ın yanında olduğunu belirten bu açıklamalar savaşın bitmesinin ardından ortak siyasi ve ekonomi ilişkilerin yeni aşamasını başlatmış, Türk dünyasının gelişmesinde yeni fırsatlar sunmuştu. Böylece 2019 yılında Bakü toplantısında Türk konseyinin ismi Türk Devletleri Birliği olarak değiştirilmiş ancak 2021 yılında İstanbul’da düzenlenen Türk Devletleri İşbirliği Konseyi toplantısında Türk Devletleri Birliği gibi kurulmuş oldu. İşgalin sona ermesiyle birlikte Türk devletlerinin entegrasyonu konusunda yeni imkânlar ortaya çıktı⁵⁵. Merkezi Asya’dan Hazar Denizi üzerinden Azerbaycan’a, oradan da Zengezur üzerinden Türkiye’ye uzanan yollar tüm Türk dünyasını birbirine bağlayacak. Bu durum Türk devletlerinin Türkiye ile ilişkilerinde lojistik imkânlarını artırdığı gibi, Çin ve Avrupa ile ilişkilerde de Türk dünyasının önemini artırmaktadır; Kafkasya’dan geçen ulaşım ağlarına Merkezi Asya devletlerinin entegrasyonunu ve Kafkasya ile Merkezi Asya devletleri arasındaki ilişkilerin geliştirilmesini teşvik etmektedir.

Bu durum Ermenistan için de yeni fırsatlar yaratmıştır. Türk devletleri arasında bu gelişmeler yaşanırken onların Ermenistan ile ilişkilerin iyileştirilmesi bekleniyordu. Şu anda herhangi önemli bir gelişme görünmüyor. Geçen zamanda Özbekistan ve Ermenistan arasında siyasi ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi konuşmalarda⁵⁶ kalmış ve önemli adımlar atılmamış herhangi bir devletlerarası belge imzalanmamış ikili ilişkiler kurulmamıştı. İki devlet arasındaki ilişkiler BDT birliği çerçevesinin ötesine geçmiyor⁵⁷. Kazakistan ile ilişkiler daha önce olduğu kimi devam etmiştir. Böyleki devlet başkanları karşılıklı ziyaretlerde bulunmuş, ekonomik ilişkilerde artım yaşanmıştır (Bkz. Tablo 1, Şekil 1 ve 2). Bununla birlikte, Ermenistan ve Kazakistan arasında karşılıklı yatırım projelerinin sayısı da arttı⁵⁸. 2025 yılında Ermenistan’ı ziyaret eden Kırgız

⁵³ Səidə Quliyeva, “İslam Konfransı Təşkilatının Ermənistanın Azərbaycanla qarşı işğalçılıq siyasətinə mövqeyinin formalaşmasında H.Ə.Əliyevin rolu (1991-2003)”, 31-39.

⁵⁴ Ali Gök, “Türk Devletleri Teşkilatı Ve Dağlık Karabağ Zaferinin Yarattığı Fırsatlar”. *Güvenlik Stratejileri Dergisi* (Ağustos 2022): 130-133.

⁵⁵ Osman Ağır, “Dağlık Karabağ sorunu bağlamında Türk dünyası jeopolitiği”. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(2), 2023, 230-235.

⁵⁶ Prezident Uzbekistana obsudil s Prem'er-ministrom Armenii voprosy razvitiya dvustoronnih otnoshenii, 12 Temmuz 2023, *Oficial'nyi veb-sait Prezidenta Respubliki Uzbekistan*, <https://president.uz/ru/lists/view/6479>, Erişim tarihi: 22 Şubat 2025.

⁵⁷ Uzbekistan i Armeniya obsudili voprosy sotrudnichestva v agrosfere, 4 Austos 2023, *Sait Ispolnitel'nyi komiteta Sodrujestva Nezavisimyh Gosudarstv*, https://cis.minsk.by/news/25820/uzbekistan_i_armeniya_obsudili_voprosy_sotrudnichestva_v_agrosfere, Erişim tarihi: 22 Şubat 2025.

⁵⁸ Kazahstan i Armeniya: kak razvivaetsya sotrudnichestvo dvuh stran. *Internet-portal SNG*. 16 Ekim 2024. <https://e-cis.info/news/566/121934/> (Erişim tarihi: 25 Şubat 2025).

Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı, Ermenistan Dışişleri Bakanı ile bir araya gelerek ikili ilişkilerin geliştirilmesi konusunda mutabakata varmışlar. Bunun sonucunda bir dizi belge imzalanmıştı⁵⁹. Aynı zamanda istatistik verilerin incelenmesi kanıtıyor ki Merkezi Asya ülkeleriyle ticari ilişkileri hala Ermenistan'ın ticaret cirosunun yüzde 1'inden daha azını oluşturuyor. Ticaret cirosunun nispeten düşük seviyesi, nakliye maliyetlerinin yüksek payı nedeniyle dikkat çekiyor. Güney Kafkasya'da ulaşım iletişimindeki engellerin ortadan kaldırılması durumunda ekonomik bileşenin önemi artacaktır.

Azerbaycan topraklarının işgalden kurtarılmasının üzerinden geçen 5 yıla ilişkin materyallerin analizi, Ermenistan'ın Merkezi Asya Türk devletleriyle ilişkilerinde henüz farklı bir ilerleme kaydedilmediğini gösteriyor.

Sonuç

Resmi verilere, olaylara, uluslararası ve bölgesel örgütlerdeki işbirliğine dayanarak yapılan araştırmanın sonunda, Ermenistan'ın Merkezi Asya devletleri ile ilişkilerinin yeterli olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Hem Ermenistan hem de Merkezi Asya Türk devletleri dünya devletleri ile ilişkilerinde zaman zaman aynı dış politika (dengeli politika) yürütmeye gayret gösterseler de kendi aralarındaki ilişkilerde sadece uluslararası ve bölgesel örgütler seviyesinde yetinmişlerdir. Araştırmada Azerbaycan'ın topraklarını Ermenistan'ın askeri işgalinden kurtarmak için gösterdiği çabanın sonuç verdiği; tarihi, dil ve din birliği olan Merkezi Asya Türk devletlerinin, gerek BM'de, gerekse de BDT, İİÖ ve Türk Konseyi'nde her zaman Azerbaycan'dan yana tutum sergilediği; Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını haksız işgalini kabullenmedikleri ve bu durum onların Ermenistan ile olan ilişkilerini nispeten etkilediği anlaşılmıştır. Bunların yanısıra uluslararası ve bölgesel örgütlerdeki iş birliklerine dayanarak Ermenistan ile ikili ilişkilerini sürdürseler de Ermenistan'a karşı genel olarak mesafeli durmuşlardır. Her ne kadar Türkiye ve Özbekistan Ermenistan'ın bağımsızlığını tanımış olsalar da, Dağlık Karabağ'ın işgali ve Azerbaycan'a karşı uyguladığı siyaset nedeniyle onunla diplomatik ilişkiler kurmadılar ve geçen zamanda bu kararlarına sadık kaldılar.

Araştırmaların sonunda 1991-2024 yıllarında Ermenistan ve Merkezi Asya Türk devletleri arasında ekonomik alanda da ilişkilerin zayıf olduğu görülmüştür. Global pazar gereksinimleri Türk devletlerinin ekonomilerini yapılandırmasına olumlu, Ermenistan'ın ekonomisine olumsuz etkiler sağlamıştır. Rusya'nın Kırgız Cumhuriyeti ve Türkmenistan üzerinde olan etkisi zamanla zayıflarken, bu ülkelerin Ermenistan ile olan ilişkilerini canlı tutma çabası da yeteri kadar başarılı olmamıştır.

Araştırmanın en önemli sonuçlarından birisi tam olarak budur: görüldüğü üzere, Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgal etmesi tüm devlet ve örgütlerle ilişkilerini etkilemiştir. Çünkü Ermenistan uluslararası örgütlerin Dağlık Karabağ sorunu ile ilgili karar ve açıklamalarına hukuk dışı yaklaşmıştır. Türk devletleri açısından Ermenistan'la 1991-2019 yıllarında karşılıklı ilişkilerin uluslararası hukuka, toprak bütünlüğüne ve egemenliğe saygı ilkeleri çerçevesinde kurulmak istenmesi ve bu bağlamda ilişkilerin geliştirilmesine çaba sarf edilmesine karşın herhangi bir sonuç alınamamıştır.

Merkezi Asya ve Kafkaslar dünyanın büyük devletlerinin ilgi alanına dahil bölgeler olmasından dolayı burada var olan devletler arasında işbirliğinin geliştirilmesi bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır. Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgal ederek XXI. yüzyılda bölgesel kalkınmaya yarattığı engel, 2020 yılında Azerbaycan halkının, devletinin ve ordusunun mücadelesi sonucunda ortadan kalkmıştır: kapalı olan sınırlarının, lojistik demir yollarının ve diğer iletişim ağlarının açılması mümkün hale gelmiştir. Bu durum hem Azerbaycan hem de Ermenistan'ın kalkınması açısından büyük umutlar vaat etmekte ve Avrasya bölgesinde barış ve güvenliğin sağlanmasına büyük katkılar sunma potansiyeli taşımaktadır. Böylelikle, Ermenistan da bölgesel ve uluslararası projelere katılma imkanı elde ederek, ülke ekonomisinin kalkınması için lojistik fırsatlardan yararlanabilecektir. Günümüzde Kafkasya'da, Azerbaycan ve Gürcistan, Merkezi Asya'da ise Kazakistan ve Özbekistan, uluslararası ve bölgesel projelere aktif katılım göstererek halklarının ve devletlerinin kalkınmasına yönelik çaba sarf etmektedir. Aynı zamanda, bulundukları bölgelerdeki sorunlarının çözülmesi için işbirliği yapmaktadırlar. Kuşkusuz, bu yaklaşım dünyada barış ve güvenliğin tesis edilmesi açısından önemli ve katkı sağlayıcıdır.

⁵⁹ Armenia i Kirgızstan podpisali soqlašenje o sotrudničestve na blijayšie dva qoda, *Sputnik Armeniya*, 23 Ocak 2025, <https://am.sputniknews.ru/20250123/tumo-i-ne-tolko-glava-mid-armenii-i-kyrgyzstana--o-perspektivakh-ekonomicheskikh-svyazey--85055994.html> (Erişim Tarihi: 22 Şubat 2025)

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

Ağır, Osman. "Dağlık Karabağ sorunu bağlamında Türk dünyası jeopolitiği". *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(2), 2023, 222-239. <https://doi.org/10.54282/inijoss.1357866>

Armenia i Kirgizstan podpisali soqlashenie o sotrudnicestve na bliyayšie dva qoda, *Sputnik Armeniya*, 23 Ocak 2025, <https://am.sputniknews.ru/20250123/tumo-i-ne-tolko-glava-mid-armenii-i-kyrgyzstana--o-perspektivakh-ekonomicheskikh-svyazey--85055994.html> (Erişim Tarihi: 22 Şubat 2025).

"Armyanskaya obschina v Kazahstane". *Sait Posol'stva Armenii v Kazahstane*, 13 Mayıs 2016, <http://kazakhstan.mfa.am/ru/community-overview-kz/> (Erişim Tarihi: 22 Aralık 2019).

"Armyanskie hakery «zastavili» Uzbekistan priznat' Karabah", 1 Şubat 2013, <https://lenta.ru/news/2013/02/01/site/>, (Erişim tarihi: 05 Aralık 2019).

Aslanlı, A. Kafkasya'nin ve Türk Dünyasının Geleceği Açısından Türkiye-Ermenistan İlişkileri, *21. Yüzyılda Türk Dünyası Uluslararası Sempozyumu*, 02 - 05 Aralık 2010, Lefke-K.K.T.C., Bildiriler Kitabı, Ankara, Mart 2011, 517-526. <https://leventeraslan.wordpress.com/wp-content/uploads/2015/08/21-yuzyilda-turk-dunyasi.pdf>

Aslanlı, K. "İran-Ermenistan Ekonomik İlişkileri". İran Araştırmaları Merkezi, *Analiz*, Nisan 2018, https://iramcenter.org/uploads/files/iran-ermenistan_ekonomik_ilişkileri.pdf, (Erişim tarihi: 20 Ekim 2019), 12-13.

Balkan, B., Akseli, M. Türkiye Ve Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Dış Ticaretin Gelişimi, Sorunları Ve Çözüm Önerileri, *21. Yüzyılda Türk Dünyası Uluslararası Sempozyumu*, 02 - 05 Aralık 2010, Lefke - K.K.T.C., Bildiriler Kitabı, Ankara, Mart 2011, 449-458.

Statisticheskie pokazateli, *Baza dannyh Statkomiteta SNG*, <https://new.cisstat.org/web/guest/cis-stat-home?iFrameId=43647>, Erişim tarihi: 22 Şubat 2025

"Bolot Otunbaev: Sotrudnichestvo mejdu Kyrgyzstanom i Armeniei budet aktivno razvivat'sya na blago nashih narodov", 1 Kasım 2018, https://arminfo.info/full_news.php?id=36204&lang=, (Erişim Tarihi: 20 Aralık 2019).

Dana Mukanova-Hurshudyan ve Eduard Hurshudyan, "Armyane v Kazahstane: istoriya i sovremennost'", *Central'naya Aziya i Kavkaz*, №3(15), 2001: 216-224.

Deklaraciya o nezavisimosti Armenii, *Sait Pravitel'stvo Respubliki Armeniya*, <http://www.gov.am/am/independence>, (Erişim tarihi: 27 Aralık 2019).

Demoyan, Gaik. «Karabahskii konflikt i vzaimootnosheniya tyurkoyazychnyh gosudarstv», *Central'naya Aziya i Kavkaz*, №4 (10), 2010: 196-204.

"Diplomatic directory. Diplomatic missions in the republic of Armenia 2019", 01 April 2019, https://www.mfa.am/filemanager/Statics/catin_eng.pdf, (Erişim tarihi: 22 Aralık 2019): 26, 40, 64, 85, 86.

"Diplomatic directory. Diplomatic missions of the republic of Armenia 2019", 01 April 2019, https://www.mfa.am/filemanager/Statics/cat_eng.pdf, (Erişim tarihi: 22 Aralık 2019): 11, 16, 17, 29.

"Dogovor o kollektivnoi bezopasnosti". *Organizaciya Dogovora o kollektivnoi bezopasnosti*. https://odkb-csto.org/documents/documents/dogovor_o_kollektivnoy_bezopasnosti/#loaded (Erişim Tarihi: 20 Kasım 2024)

"Dvustoronnie otnosheniya. Kazahstan", *Sait Ministerstvo Inostrannyh Del Respubliki Armeniya*, 13 Mayıs 2016, <https://www.mfa.am/ru/bilateral-relations/kz> (Erişim tarihi: 05 Aralık 2019).

“Dvustoronnie otnosheniya. Kirgiziya”, *Sait Ministerstva Inostrannyh Del Respubliki Armeniya*, 07 Şubat 2015, <https://www.mfa.am/ru/bilateral-relations/kg>, (Erişim Tarihi: 20 Kasım 2019).

“Dvustoronnie otnosheniya. Turkmenistan”, *Sait Ministerstva Inostrannyh Del Respubliki Armeniya*, 10 Eylül 2015, <https://www.mfa.am/ru/bilateral-relations/tm>, (Erişim tarihi: 25 Aralık 2019).

“Dvustoronnie otnosheniya. Uzbekistan”, *Sait Ministerstva Inostrannyh Del Respubliki Armeniya*, 07 Şubat 2015, <https://www.mfa.am/ru/bilateral-relations/uz>, (Erişim Tarihi: 20 Kasım 2019).

Edinyi reestr pravovyh aktov i drugih dokumentov Sodrujestva Nezavisimyh Gosudarstv”, <http://cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/create>, (Erişim tarihi: 05 Ekim 2019).

Əliyev, Heydər. *Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr*. 46 kitab, İkinci kitab. Bakı: Azər nəşr, 1997.

Əliyev, Heydər. *Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr*. 46 kitab, Altıncı kitab. Bakı: Azər nəşr, 1998.

Əliyev, Heydər. *Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr*. 46 kitab, On üçüncü kitab, Bakı: Azər nəşr, 2004.

Əliyev, Heydər. *Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr*. 46 kitab, İyirmi səkkizinci kitab, Bakı: Azər nəşr, 2009.

Etnicheskii atlas Uzbekistana, IOOFS – Uzbekistan, LIA «R. Elinina», 2002. https://web.archive.org/web/20140323151517/http://topreferat.znate.ru/pars_docs/refs/61/60926/60926.pdf

“Export-import transactions of Armenia with the Commonwealth countries in January-September 2019 (Million US dollars)”, <http://www.cisstat.com>, (Erişim tarihi: 15 Aralık 2019).

Grach'ya Agadjanyan, Stanovlenie i razvitie vneshnei politiki respubliki Armeniya v 1991-2003 gg., Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoi stepeni kandidata istoricheskikh nauk, Voronej, 2004, https://static.freereferats.ru/_avtoreferats/01002741803.pdf, (Erişim tarihi: 03.01.2020).

Grajdanе nıjesleduyushchıh gosudarstv pri nalichii ukazannyh deistvitel'nyh pasportov, na osnove principa vzaimnosti, osvobodıyutsya ot neobhodımosti polucheniya vızy, *Sait Ministerstva Inostrannyh Del Respubliki Armeniya*, <https://www.mfa.am/ru/whoneedvisa>, (Erişim tarihi: 29 Aralık 2019).

Gök, Ali. “Türk Devletleri Teşkilatı Ve Dağlık Karabağ Zaferinin Yarattığı Fırsatlar”. *Güvenlik Stratejileri Dergisi (Ağustos 2022)*: 109-145. <https://doi.org/10.17752/guvenlikstrjt.1093710>.

Heydər Əliyev və Şərq. V cildə. Bakı: Çaşıoğlu, 2005.

“İstoriya sozdaniya, osnovy deyatel'nosti, organizacionnaya struktura”. *Organizaciya Dogovora o kollektivnoi bezopasnosti*, <https://odkb-csto.org/25years/> (Erişim tarihi: 12 Aralık 2019).

Kazakhstan-Armeniya: 30 let vzaimovыgodnogo sotrudnichestva i drujby. *Informacionnaya kompaniya ArmInfo*. 27.08.2022. https://arminfo.info/full_news2.php?id=71040 (Erişim tarihi: 4 Şubat 2025).

Kazakhstan-Armeniya: ploschadki sotrudnichestva. Erevan, Tigran Mec, 2015.

Kazakhstan i Armeniya: kak razvivaetsya sotrudnichestvo dvuh stran. *Internet-portal SNG*. 16 Ekim 2024. <https://e-cis.info/news/566/121934/> (Erişim tarihi: 25 Şubat 2025).

Kazhastansko-armyanskıe otnosheniya. Politicheskoe sotrudnichestvo, Posol'stva Respublike Kazahstana v Armenii, <http://mfa.gov.kz/ru/erevan/content-view/dvustoronnie-otnosenia> (Erişim tarihi: 21 Kasım 2024).

Kydyralieva, S. K., ve Abdıbaitova, B. “Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü’nün Merkezî Asya’daki Etkinsizliği”, *Bilge Strateji* 10(18) (2018): 93-109.

“Mavzolei turkmenskıh emırov”. 14 Mart 2013, <http://www.turkmenistan.gov.tm/?id=3550>, (Erişim tarihi: 03 Ocak 2020).

Nacional'nyi sostav naseleniya. *Nacional'nyi sostav, veroispovedanie i vladenie yazykami v Respublike Kazahstan*. Astana: 2023.

<https://stat.gov.kz/upload/iblock/107/5zkn34tqn5atonvbhoob28p7ebnrbcs19/Национальный%20состав,%20вероисповедание%20и%20владение%20языками%20в%20РК.pdf>

“Nacional'nyi sostav naseleniya”, *Sait Nacional'nyi statisticheskii komitet Kyrgyzskoi Respubliki*, <https://stat.gov.kg/ru/opendata/category/312/>, (Erişim Tarihi: 12 Aralık 2024).

National composition of the population and language proficiency. Results of the complete population and housing census of Turkmenistan – 2022. <https://stat.gov.tm/population-census-pdfs/results/en/4.pdf>

Ob itogah vzaimnoi trgovli tovarami Evraziiskogo ekonomicheskogo soyuza 2018 god, 20 Ağustos 2019, http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/tradestat/analytics/Documents/2018/Analytics_I_201812_180.pdf (Erişim tarihi: 27 Aralık 2019).

Ob`emy eksportnykh postavok Respubliki Armeniya v gosudarstva-chleny EAES za 2018 god, 31 Temmuz 2019, http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/tradestat/tables/intra/Documents/2018/12-180/I201812_8_1.pdf (Erişim tarihi: 27 Aralık 2019).

Ob`emy importnykh postavok Kyrgyzskoi Respubliki iz gosudarstv-chlenov EAES za 2018 god, 31 Temmuz, 2019, http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/tradestat/tables/intra/Documents/2018/12-180/I201812_9_4.pdf, (Erişim tarihi: 27 Aralık 2019).

Ob`emy importnykh postavok Respubliki Kazahstan iz gosudarstv-chlenov EAES za 2018 god, 31 Temmuz 2019, http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/tradestat/tables/intra/Documents/2018/12-180/I201812_9_3.pdf, (Erişim tarihi: 27 Aralık 2019).

Öztopal, M. K. “Azerbaycan İle İlişkileri Bağlamında Türkistan Devletlerinin Dağlık Karabağ Konusundaki Tutum Ve Tepkileri”. *Giresun Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi*, 7(1), 2021: 216-232. <https://doi.org/10.46849/guiibd.866721>

Pashinyan provyol «istoricheskuyu vstrechu» s prezidentom Uzbekistana, 11 Ekim 2019, <https://regnum.ru/news/polit/2745825.html>. (Erişim tarihi: 05 Aralık 2019).

Permanent population by national and / or ethnic group, urban / rural place of residence. Open Data Portal of the Republic of Uzbekistan. <https://data.egov.uz/eng/data/6117a05996188a0f14ac917b?page=1>. 10 Şubat 2025

Prezident Uzbekistana obsudil s Prem'er-ministrom Armenii voprosy razvitiya dvustoronnih otnoshenii, 12 Temmuz 2023, *Oficial'nyi veb-sait Prezidenta Respubliki Uzbekistan*, <https://president.uz/ru/lists/view/6479>, Erişim tarihi: 22 Şubat 2025.

Quliyeva, Səidə. “İslam Konfransı Təşkilatının Ermənistanın Azərbaycanca qarşı işğalçılıq siyasətinə mövqeyinin formalaşmasında H.Ə.Əliyevin rolu (1991-2003)”. *Diplomatiya aləmi jurnalı*, №27, 2010: 31-39.

Rastorgueva, Vera. «Vneshneekonomicheskie svyazi stran SNG kak faktor ih ekonomicheskoi dinamiki», *Jurnal Nauchnye trudy: Institut narodnohozyaistvennogo prognozirovaniya RAN* (issue 2, 2004): 231-244.

Ruintən, Kəmalə, *Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və dünya siyasəti*, Bakı: Adiloğlu, 2008.

Ruintən, Sevinc, *Azərbaycan türk dövlətləri ilə siyasi əlaqələr sistemində (XX əsrin 90-cı illəri)*, Bakı: Adiloğlu, 2005.

Salamov (Barlas), SH. *Dashnaki ot Fergany do Karabaha*. Baku: Savad, 2019.

Sergei Minasyan, «Vneshnyaya politika postsovetsoi Armenii: 20 let odnovremenno na neskol'kih stol'yah», *Mirovaya ekonomika i mejdunarodnye otnosheniya* (2013 № 1): 85-97

SHakirzade, N. *Sodrujestvo Nezavisimyh Gosudarstv (SNG). Azerbaidjanskaya Respublika vo vneshnepoliticheskikh i vneshneekonomicheskikh processah (1991-2006 gg.)*, Baku: Sada, 2007.

Sodrujestvo Nezavisimyh Gosudarstv v 2002 godu: Statisticheskii ejegodnik. Moskva, Statkomitet SNG, 2003

Sodrujestvo Nezavisimyh Gosudarstv, <https://e-cis.info/page/3509/80648/> (Erişim tarihi: 12 Ocak 2025).

Soglasheniya mejdu pravitel'stvami gosudarstv – uchastnikov SNG. <https://e-cis.info/cooperation/3747/86876/> (Erişim tarihi: 5 Şubat 2025).

Sotrudnichestvo Respubliki Kazahstan s Respublikoi Armeniya, Sait Ministerstvo Inostrannyh Del Respublike Kazahstan, 28 Aralık 2016, <http://mfa.gov.kz/ru/content-view/sotrudnichestvo-respubliki-kazahstan-s-respublikoj-armeniya>, (Erişim tarihi: 05 Aralık 2019).

Tablica 9 s. Raspredelenie naseleniya po nacional'nosti i rodnomu yazyku. Kazahskaya SSR, *Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1989 goda*. Nacional'nyi sostav naseleniya po respublikam SSSR, Rabochii arhiv Goskomstata Rossii, http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=5 (Erişim tarihi: 05 Aralık 2019).

Tablica 9 s. Raspredelenie naseleniya po nacional'nosti i rodnomu yazyku. Kirkizskaya SSR, *Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1989 goda*. Nacional'nyi sostav naseleniya po respublikam SSSR, Rabochii arhiv Goskomstata Rossii, [demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=11](http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=11) (Erişim tarihi: 05 Aralık 2019).

Tablica 9 s. Raspredelenie naseleniya po nacional'nosti i rodnomu yazyku. Uzbekskaya SSR, *Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1989 goda*. Nacional'nyi sostav naseleniya po respublikam SSSR, Rabochii arhiv Goskomstata Rossii, http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=4 (Erişim tarihi: 05 Aralık 2019).

Tablica 9 s. Raspredelenie naseleniya po nacional'nosti i rodnomu yazyku. Turkmenskaya SSR, *Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1989 goda*. Nacional'nyi sostav naseleniya po respublikam SSSR, Rabochii arhiv Goskomstata Rossii, http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=14 (Erişim tarihi: 05 Aralık 2021).

Tavadyan, A., ve Adilbaev, J. "Perspektivy razvitiya ekonomicheskikh svyazei Armenii i Kazahstana", *Informacionno-analiticheskii jurnal 21-i VEK*, Erevan: 2017, №2 (43), 81-91. <https://cyberleninka.ru/article/n/perspektivy-razvitiya-ekonomicheskikh-svyazey-armenii-i-kazahstana/viewer>, (Erişim tarihi: 27 Aralık 2019).

Total population by nationality. *National Statistical Committee of the Kyrgyz Republic*. <https://stat.gov.kg/kg/opendata/category/312/>. (Erişim tarihi: 10 Şubat 2025)

Türkiye-Ermenistan Siyasi İlişkileri, *Türkiye Cumhuriyetinin Dışişleri Bakanlığının sitesi*, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-ermenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> (Erişim tarihi: 09 Nisan 2015).

Uzbekistan i Armeniya obsudili voprosy sotrudnichestva v agrosfere, 4 Austos 2023, *Sait Ispolnitel'nyi komiteta Sodrujestva Nezavisimyh Gosudarstv*, https://cis.minsk.by/news/25820/uzbekistan_i_armenija_obsudili_voprosy_sotrudnichestva_v_agrosfere, Erişim tarihi: 22 Şubat 2025.

Uzbekistan. Posol'stva. Diplomatische predstavitel'stva Armenii za rubejom, *Sait Ministerstva Inostrannyh Del Respubliki Armeniya*, <https://www.mfa.am/ru/embassies/uz>, (Erişim tarihi: 22 Aralık 2019).

Uzbekiston umumii uiimiz. Toshkent, «Uzbekiston» nashriyot-matbaa ijodii uii, 2004 (na 3 yazykah).

Veliev, E., "Principial'naya poziciya i ee chetkoe vyrazenie", *Zerkalo*, 29 Eylül 2010, <http://www.anl.az/down/meqale/zerkalo/2010/sentyabr/134786.htm> (Erişim Tarihi: 05 Ocak 2020)

Vzaimnaya trgovlya tovarami. *Statistika Evraziiskogo ekonomicheskogo soyuza, 2018 god: Statisticheskii sbornik*; Evraziiskaya ekonomicheskaya komissiya. Moskva: Izdatel'stvo OOO «Sam Poligrafist», 2019, 19 Eylül 2019, http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/tradestat/publications/Documents/Int_2018.pdf, (Erişim tarihi: 27 Aralık 2019).

YAnuchenya M. A., Evraziiskaya integraciya segodnya: rezul'taty vstupleniya Kirgizii v EAES, *Vestnik Omskogo universiteta. Seriya «Istoricheskie nauki»*. 2016. № 2 (10): 168–171, <https://cyberleninka.ru/article/n/evraziyskaya-integratsiya-segodnya-rezultaty-vstupleniya-kirgizii-v-eaes/viewer> (Erişim tarihi: 29.11.2019).